

UNIVERZA V NOVI GORICI
FAKULTETA ZA HUMANISTIKO

**TEMATIZACIJA POLITIČNEGA NASILJA IN REPRESIJE V
DELIH SLOVENSКИH LITERARNIH USTVARJALK**

DIPLOMSKO DELO

Megi Rožič

Mentorica: doc. dr. Katja Mihurko Poniž

Nova Gorica, september, 2010

ZAHVALA

Zahvaljujem se mentorici doc. dr. Katji Mihurko Poniž za nudeno strokovno pomoč in nasvete glede izdelave diplomske naloge. Prav tako se zahvaljujem tudi svojim bližnjim in vsem tistim, ki so me podpirali in spodbujali pri doseganju cilja, ki sem si ga zastavila.

NASLOV

Tematizacija političnega nasilja in represije v delih slovenskih literarnih ustvarjalk

IZVLEČEK

V svoji diplomski nalogi se osredotočam na tematizacijo izkušnje političnega nasilja in represije v delih slovenskih literarnih ustvarjalk. Pod pojmom politično nasilje in represija sta obravnavana predvsem politična sistema nacizma in fašizma in z njima povezano nasilje nad žensko, ki je glavna protagonistka obravnavanih del, v obliki internacije v zaporih in koncentracijskih taboriščih, zaslišanj in raznih oblik fizičnega in psihičnega nasilja. Doživljanje teh internacij, pa tudi drugih oblik fizičnega in psihičnega nasilja s strani političnih sistemov, predvsem v času druge svetovne vojne, obravnavam skozi perspektivo literarnih del ustvarjalk, ki to nasilje obravnavajo in tematizirajo. Osredotočam se predvsem na literarna dela avtoric: Ljubke Šorli, Vere Albreht, Katje Špur in Mire Mihelič. Podajam tudi primerjavo med doživljanjem političnega nasilja s strani ženske in moškega, s primerjavo del navedenih avtoric, z deli tržaškega literarnega ustvarjalca Borisa Pahorja, ki v svojem literarnem opusu politično nasilje fašizma in nacizma tudi obravnava in tematizira.

KLJUČNE BESEDE

Nacionalsocializem, fašizem, nacizem, represija, nasilje, koncentracijska taborišča, internacije, zapori, druga svetovna vojna, literarna dela, pisateljice, interniranke, lager.

TITLE

Thematization of political violence and repression in literary works of the Slovenian women literary artists

ABSTRACT

The subject of the diploma work is focused on the thematization of the experience of political violence and repression in literary works of the Slovenian women literary artists.

Under the concept of political violence and repression are primarily dealt the political systems of Nazism and Fascism and the associated violence against woman, who is considered as the main protagonist of the literary works in the form of internment in concentration camps and prisons, interrogation and other forms of physical and psychological violence. The experience of internment, as well as other forms of physical and psychological violence by the political system, especially during the Second World War, is dealt with literary works through the perspective of artists who deal and discuss this violence.

It focuses primarily on literary works of authors: Ljubka Šorli, Vera Albreht, Katja Špur and Mira Mihelič. It also gives a comparison between the experience of political violence by women and men, with the comparison of those authors as well as the creator of the literary works of Trieste, Boris Pahor, who deals with political violence of Fascism and Nazism in his literary opus.

KEY WORDS

Nationalsocialism, Fascism, Nazism, repression, violence, concentration camps, internment, prison, World War II, literary works, writer, internment, encampment.

KAZALO VSEBINE

1. Uvod	1
2. Trdi časi, trdo delo, trda srca.....	4
3. Ženska in fašizem	10
4. Ko človek postane le številka.....	16
5. Literarna dela spomina in opomina	21
6. <i>Skozi trpljenje nas žlahtni usoda</i> ; odmevi političnega nasilja v pesniškem svetu Ljubke Šorli	25
7. Ravensbriški lager; odmevi političnega nasilja v pesniškem svetu Vere Albreht in Katje Špur	41
8. Svet brez sovraštva ali zgolj iluzija; odmevi političnega nasilja v drami Mire Mihelič	54
9. Preživeti pekel in ostati človek; odmevi političnega nasilja v literarnih delih Borisa Pahorja	66
10. Sklep	79
11. Bibliografija.....	82

1. Uvod

V svoji diplomski nalogi se osredotočam na politično nasilje in represijo predvsem v času druge svetovne vojne — v času fašizma in nacizma, v delih slovenskih literarnih ustvarjalk. Pod pojmom represija in nasilje obravnavam tako psihično kot fizično obračunavanje, ki so ga bile deležne predvsem interniranke v zaporih in koncentracijskih taboriščih, na zaslišanjih, in tisto nasilje, ki so ga utrpeli njihovi bližnji in je nanje in njihovo ustvarjanje neposredno vplivalo.

Pesmi Ljubke Šorli, Vere Albreht, Katje Špur ter dramo Mire Mihelič, ki tematizirajo politično nasilje, sem motivno-tematsko obdelala, poiskala sem tudi paralele med motivi v posameznih delih, poleg tega pa tudi paralele in posebnosti motivov, ki so značilni in specifični za ženske literarne ustvarjalke in se kasneje, med primerjavo z moškim literarnim ustvarjalcem, ki je bil žrtev enakega političnega nasilja, ne kažejo, ali vsaj ne v tolikšni meri in tako eksplicitno.

Osredotočam se torej tudi na razlike med doživljanjem političnega nasilja s strani ženske in moškega, v ta namen literaturo obravnavanih slovenskih ustvarjalk, ki v svojih delih tematizirajo politično nasilje in represijo in so bile celo same žrtve tega nasilja, primerjam z deli tržaškega literarnega ustvarjalca Borisa Pahorja, ki je bil sam žrtev političnega nasilja že od zgodnjih otroških let, to pa preveva skoraj celoten njegov literarni opus.

Osrednjo pozornost v svoji diplomski nalogi posvečam literaturi, ki je nastala v večji meri kot spomin na dni trpljenja in na kraje, kjer je odpadlo vsakršno človeško čustvo in odnos, hkrati pa ostaja ta literatura tudi trajen opomin in svarilo prihodnjim generacijam o političnem sistemu, ki je povzročil toliko gorja in človeških žrtev.

Za osredotočenje na literaturo, ki obravnava politično nasilje političnih sistemov fašizma in nacizma, sem se poleg poznavanja literarnega opusa Borisa Pahorja in zanimanja za doživljanje istega političnega nasilja s strani žensk — posebno zaradi večje fizične šibkosti v primerjavi z moškimi, a tudi zaradi nekaterih, ženskam biološko pogojenih procesov (menstruacija, nosečnost, porod, materinstvo), odločila tudi iz drugega razloga, in sicer se mi je ob pesniškem opusu Ljubke Šorli odprl popolnoma nov pogled na politično nasilje in njegovo razsežnost — politično nasilje lahko človeka veliko bolj psihično kot fizično izmaliči in tudi ta plat nasilja se mi je zdela vredna obravnave.

Fizično nasilje v obravnavanih literarnih delih, človek prestane, preboli, ozdravi, rane se zacelijo, medtem ko je psihično in tisto fizično nasilje, ki je pustilo tudi psihološke posledice, izjemno težko izbrisati, in kot se bo pokazalo pri obravnavi literarnih del, pogosto nemogoče, človek ostane zaznamovan za vse nadaljnje življenje.

Literaturo, ki tematizira politično nasilje in represijo v času vzpona fašizma in nacizma, katere razdiralno moč smo občutili tudi Slovenci in je nedvomno v veliki meri vplivala tudi na samo literaturo in njeno snovanje ter skoraj vsa področja življenja, se mi zdi pomembno in potrebno obravnavati tudi iz dveh drugih razlogov, in sicer: ker je bilo množično politično nasilje, ki se je izvajalo predvsem v času druge svetovne vojne nad ljudmi, po vojni zapostavljeno in so bile medvojne žrtve političnega nasilja po izpustu iz taborišč in zaporov pogosto ponovno žrtve političnega nasilja novega vzhajajočega komunističnega sistema. Poleg tega pa tudi zaradi dejstva, da je nov komunistični politični sistem želel njihove usode potisniti na rob ali celo čez rob spomina, v pozabo. Je bila pa usoda internirancev v koncentracijskih taboriščih, zaporih, na zaslišanjih in drugih oblikah fizičnega in psihičnega nasilja, ki ga je okupator izvajal nad slovenskim narodom, kruta, neizprosna in za nekatere usodna, zato tega poglavja zgodovine nikakor ne gre zanemarjati, sploh zabrisati ali kakorkoli razvrednotiti in dodatno ponižati in potlačiti ljudi, ki so zaradi politične represije že tako veliko pretrpeli.

Literarna dela, ki jih v okviru svoje diplomske naloge obravnavam, so trajen in neizbrisen spomin na dni, ko je politični sistem krojil in odločal o človekovem življenju in smrti, pa tudi tisti »trn v peti« poskusu zabrisanja spomina na brezštevne žrtve tega tako krivično in človekomrziško zastavljenega političnega sistema, katerega cilj je v večji meri posvečeval kruta sredstva.

Temeljni namen moje diplomske naloge ni zgolj skozi literaturo prikazati kritiko fašističnega in nacističnega političnega režima, ki sta vzkalila po prvi svetovni vojni in s svojim vzponom dosegla svoj vrh v drugi svetovni vojni in prikaz krutih individualnih usod. Na literaturo tega časa gledam in jo obravnavam kot enega glavnih virov spomina na razmere, ki so ostale v usodah ljudi neizbrisne in so zaznamovale celotne generacije. Poleg tega je tovrstna literatura izredno dragocena, saj kljub nečloveškim razmeram, katerim so bili po večini njeni avtorji izpostavljeni, ohranja trajno umetniško vrednost in moč. Nastala je kot plod bolečine, velikokrat pa predstavlja tudi tisti edini, rešilni medij, za rešitev iz krute vsakdanjosti, ki velikokrat ni ponujala navdiha za umetniške stvaritve.

V obravnavani literaturi in njenem ustvarjanju lahko velikokrat iščemo tudi edini človekov izhod iz brezna niča in trpljenja, ki mu je bil priča.

Osredotočila se bom na tematizacijo političnega nasilja in represije v pesmih Ljubke Šorli, Vere Albreht in Katje Špur ter v drami *Svet brez sovraštva*, Mire Mihelič. Primerjavo z doživljanjem političnega nasilja in represije s strani ženske in moškega bom gradila na navedenih delih literarnih ustvarjalk in dveh romanih tržaškega literarnega ustvarjalca Borisa Pahorja *Nekropola* in *Onkraj pekla so ljudje*.

2. Trdi časi, trdo delo, trda srca

Nihče iz naše generacije ni mogel uteči ali se umakniti, kakor некоč: po zaslugi nove organizacije obveščanja smo bili stalno vključeni v svetovno dogajanje. Če so bombe rušile v Šanghaju, smo zvedeli o tem v Evropi v svojih sobah, še preden so odnesli ranjence iz njihovih hiš. Kar se je odigravalo onkraj morja, so nam nemudoma predočili v slikah. Nihče ni bil zaščiten, nihče obvarovan pred stalnim obveščanjem in prisilno udeležbo. Ni bilo dežele, kamor bi človek mogel pobegniti, ne tišine, ki bi jo mogel kupiti; vedno in povsod nas je zgrabila roka usode in nas potegnila nazaj v svojo nenasitno igro. Stalno smo se morali podrežati zahtevam države, žrtvovati se najbolj bedasti politiki, prilagajati se najbolj fašističnim spremembam; vedno smo bili priklenjeni na skupno usodo, naj smo se še tako branili; potegnila nas je s seboj z nepremagljivo silo.

(Vode, 1998, str. 21)

Vsaka literatura je deloma produkt časa in razmer, v katerih se nahaja človek in njegova usoda. Literatura avtoric, ki jih znotraj svoje diplomske naloge obravnavam, je neposredno vezana na razmere in čas, v katerem je nastajala in se oblikovala, a tudi na čustva, trpljenje, izkušnje represije in krivičnih razmer, ki so jo navdihnile in sprožile. Vpetost in globoka zasidranost v politične razmere, ki so v času pred in med drugo svetovno vojno vladale, najsibo izkušnje totalitarnih režimov, vojne, represije, političnih internacij, sta bili absolutni in vseobsegajoči, slehernik je bil vanju vključen, velikokrat brez možnosti izhoda.

Literatura, ki je v tem času nastajala, je bila v veliki meri osredotočena prav na družbena dogajanja in razmere, v katerih se je posameznik znašel in so bile neizogibnega značaja.

Politične razmere, ki so zvladale po prvi svetovni vojni, ki naj bi napravila »prostor demokratični ureditvi sveta«, so bile ravno nasprotno — rodile so fašizem in nacizem v Nemčiji — ta pa naj bi prištevali med najmanj demokratične politične sisteme vseh časov. Najmarkantnejši osebnosti evropskega fašizma in nacizma sta bila Benito Mussolini in Adolf Hitler. Pod obema diktaturama so v imenu novih družbenih redov zagrešili najstrašnejše zločine, ki nimajo mere v brutalnosti in ljudomrzištvu.

Razpon nasilja sega od kršenja najosnovnejših človekovih pravic (pravice do življenja, premoženja, politične, nacionalne in socialne identitete) do neusmiljenega terorja nad prebivalstvom.

Georgij Dimitrov Hitlerjev fašizem v delu Angele Vode *Spomin in pozaba* karakterizira takole:

Najbolj reakcionarna vrsta fašizma je fašizem nemškega kova. Sam se predrzno imenuje narodni socializem, čeprav nima ničesar skupnega s socializmom. Hitlerjanski fašizem ni samo meščanski nacionalizem, to je zverski šovinizem. To je državni sistem političnega banditstva, sistem provokacij in mučenja delavskega razreda ter revolucionarnih elementov na kmetih, med meščanstvom in inteligenco. To je srednjeveško barbarstvo in zverstvo. To je nebrzdan napad na druge dežele. Fašizem je oblast finančnega kapitala samega. To je organizacija za teroristično obračunavanje z delavskim razredom in revolucionarnim delom kmetov in inteligence. Fašizem je v svoji zunanji politiki šovinizem v najgloblji obliki, ki goji živalsko mržnjo proti drugim narodom.

(Vode, 2000, str. 328)

Fašizem ni le zamenjava ene vlade z drugo, je zamenjava ene oblike razrednega gospostva, boržuazije (meščanske demokracije) z drugo (teroristično diktaturo). Je oblast finančnega kapitala samega. Do nje je lahko prišlo zaradi razcepa in politične neorganiziranosti delavskega razreda, zato je za njegov zlom nujna ponovna izpostavitve ljudske fronte.

(Đurić, 1988, str. 7—8)

Fašistični režim je že z zanikanjem ustave, z odpravo nekaterih osebnih svoboščin, s podrejanjem vsega fašistični stranki in totalitarni državi, s spodbujanjem nacionalizma ali celo šovinizma ter rasizma, z delovanjem skvadrističnih, esesovskih, esajevskih in drugih oboroženih tolp itd. spodbujal nasilje manjšine nad večino. Zaradi vojne je to nasilje še stopnjevalo, tako da je doseglo tudi stopnjo množičnega ubijanja ljudi, ki niti niso bili nasprotniki fašističnega režima (ubijanje — »evtanazija« telesno onemoglih in prizadetih). (Ferenc, 2009)

Slovenci smo trdo roko nacionalsocializma s fašizmom občutili od aprila leta 1941, po nemškem napadu na Jugoslavijo. Teritorialni interesi držav, ki so mejile na Jugoslavijo, so se kazali že pred samim nemškim napadom.

Na vseh svojih mejah, razen v Grčiji, je imela sovražnike: v Avstriji, na Madžarskem, v Romuniji in Bolgariji — nemške enote na zahodni meji, v coni Jadranskega morja in v Albaniji — italijansko vojsko.

Tako obkroženi in obkoljeni Jugoslaviji je vlada nemškega rajha postavila zahtevo, naj pristopi k trojnemu paktu (zvezi Nemčije, Italije in Japonske, podpisani 27. septembra 1940 v Berlinu). Kljub poskusu izognitve tej odločitvi sta predsednik vlade in minister za zunanje zadeve 25. marca 1941 na Dunaju zahtevo sprejela.

Komunistična partija Jugoslavije je pristop k trojnemu paktu označila za izdajo in v mnogih mestih organizirala demonstracije ter pozivala ljudstvo, naj zahteva sklenitev pakta o medsebojni pomoči Jugoslavije in Sovjetske zveze ter novo, demokratično vlado. To gibanje je doseglo svoj vrhunec v demonstracijah 27. marca v Beogradu. Istega dne je v nemškem vrhovnem poveljstvu oboroženih sil kancler tretjega rajha sporočil, da se Jugoslavijo podjarmi s pomočjo vojske; nemške čete naj s sodelovanjem italijanskih in madžarskih enot hkrati napadejo Jugoslavijo in Grčijo, medtem ko naj Romunija in Bolgarija, na katerih ozemlju se je zbirala nemška vojska proti Sovjetski zvezi, ščitita pred morebitno sovjetsko intervencijo.

Nova jugoslovanska vlada si je prizadevala, da ne bi izzvala Nemčije in Italije in v deželi preprečila širjenje nezadovoljstva. V ta namen je sprejela odlok o amnestiji političnih obsojencev in razpustitvi koncentracijskih taborišč. Ponoči, 5. aprila 1941, je podpisala pakt o prijateljstvu in nenapadanju s Sovjetsko zvezo. Tretjega aprila se je začela tudi skrivna mobilizacija vojske. Napad na Jugoslavijo se je začel 6. aprila z nemškim bombardiranjem Beograda in mnogih vojaških letališč ter italijanskim bombardiranjem dalmatinskih mest. (Strugar, 1980)

Po kratkotrajni vojni, ki se je končala s kapitulacijo jugoslovanske vojske 15. aprila, so si ozemlje (tedaj banovine) Slovenije, razdelili trije okupatorji. Največji kos plena si je prisvojila Nemčija. Delitev med okupatorji — kot sploh načrtna delitev Jugoslavije, je izhajala iz Hitlerjevih smernic. Natančno pa sta jo 21. in 22. aprila 1941 na Dunaju določila zunanji minister Joachim von Ribbentrop (nemški rajh) in Galeazzo Ciano (Italija).

Nemcem je pripadla Štajerska, Mežiška dolina, Gorenjska in Zasavje, Italijani pa so zasedli Ljubljano, Notranjsko, Dolenjsko in Belo krajino. Manjši del je pripadel tudi Madžarom: večji del Prekmurja in slovenski del Medžimurja. Štiri občine na severozahodnem delu Prekmurja pa pripadejo Nemcem: Fikšinci, Kramarovci, Serdica in Ocinje.

Vse tri okupacijske sile so si prizadevale za čim hitrejšo priključitev slovenskega ozemlja teritoriju svoje države. (Strugar, 1980)

Slovenci smo bili na poti vsem trem okupatorjem. Zanje je bilo naše fizično uničenje edino jamstvo, da si za vedno prisvojijo naše ozemlje. Od tod izvirajo vse do absurda prignane in nezaslišane metode uničevanja ljudi. Okupatorji so se še kako ušteli! Iskra upora je zanela požar in nobena grožnja, in nobeno še tako hudo nasilje ni moglo zlomiti duha slovenskega naroda.

(Ferenc, 2009, str. 9)

Veliko govori v prid dejstvu, da so imeli nemški, italijanski in madžarski okupatorji pred očmi isti cilj — etično uničenje slovenskega naroda. Vendar so se ravnanje in življenjske razmere v zasedenih conah razlikovale.

Fašistična okupacija Slovenije, ki je pomenila največje zlo za slovenski narod, je imela tri bistvene značilnosti:

Prvič, ponovno razkosanje že tako razkosanega slovenskega narodnega ozemlja, drugič, prizadevanje okupatorjev, da bi zasedene predele čimprej priključili svojim državam in jih vključili v svoj družbeni red, tretjič, namen okupatorjev, da slej ko prej uničijo slovenski narod kot etnično enoto in tako narodnostne meje izenačijo z državnimi.

(Ferenc, 2009, str. 9)

Na Hitlerjev ukaz so Nemci 14. aprila 1941 za Spodnjo Štajersko in Koroško uvedli nemško civilno upravo. Temeljni nameni takšne ureditve so bili okupacijski ukrepi na zasedenih slovenskih območjih. Uvedena je bila obveznost takojšnjega prijavljanja, razpustitev slovenskih organizacij in zaplemba njihovega premoženja v korist Štajerske domovinske zveze. S tako odredbo naj bi obnovili »nemški značaj Spodnje Štajerske« ter postavili table s krajevnimi imeni, cestnimi oznakami in imeni podjetij v nemškem jeziku. Sklenili so ustanoviti Štajersko domovinsko zvezo, katere glavna naloga naj bi bila »ponemčenje Spodnje Štajerske«. (Stanonik, 1999)

Čeprav zasedena ozemlja niso bila tudi formalno priključena nemškemu rajhu, so tu postopoma uveljavili nemško zakonodajo. Tako so tudi tu veljali nürnberški zakoni iz jeseni 1942 in vojaška obveznost. V nemške vojaške in paravojaške formacije ter v nemško delovno službo je bilo mobiliziranih 150.000 moških in žensk na Štajerskem, Koroškem in Gorenjskem.

Posledice mobilizacije so bile hude: več deset tisoč padlih in umrlih v vojni, več deset tisoč vojnih invalidov in sirot, mnogo justificiranih dezertarjev in preganjanih družin neposlušnih vojnih obveznikov, več tisoč Slovencev, ki se po vojni niso vrnili v domovino oziroma so tu izginili. (Stanonik, 1999)

V primerjavi z nemško prakso, so ukrepi italijanske okupacijske oblasti na začetku dajali vtis znosnejših in glede raznarodovalne politike previdnejših metod. Tako italijanski okupator ni preganjal ljudi iz narodno političnih razlogov kot nemški, dopustil je obstoj in delovanje slovenskih kulturnih in drugih ustanov — seveda pod nadzorom italijanskih fašistov. Svoj raznarodovalni namen je poskušal doseči predvsem s pomočjo dvojezičnosti in postopno fašizacijo mladine. Ko pa so se po letu dni okupacije vojaške in politične razmere zaostrele, je odvrigel svojo »človekoljubno« krinko in se zavzemal za podobne ukrepe kot nemški okupator in jih tudi sam uporabljal v Slovenskem primorju in Istri. Tam je že v sredi dvajsetih let začel uvajati zelo nasilno italijanizacijo vsega slovenskega in hrvaškega življa. Ni sicer prišlo do množičnega izganjanja ljudi, vendar se je na tisoče Hrvatov in Slovencev izognilo fašističnemu nasilju z begom v Jugoslavijo. Fašistične oblasti so na slovensko ozemlje tudi načrtno naseljevale Italijane, da bi krepile italijanizacijo na različnih področjih. Sleherni odpor italijanizaciji in fašizaciji, so oblasti kaznovale z zaporom ali konfinacijo, pogosto pa tudi s smrtjo, kar jasno dokazuje tudi prvi t. i. tržaški proces proti članom slovenske narodne revolucionarne organizacije TIGR. (Ferenc, 2009)

Namen uničiti slovenski narod kot etnično enoto je bil skupen vsem trem okupatorjem na Slovenskem. Razlika je bila le v času, v katerem naj bi se to zgodilo. Pa tudi v načinu, kako naj bi to dosegli. Nemški okupator je za doseg tega cilja uporabljal najostrejša sredstva — množično izganjanje Slovencev, množično naseljevanje Nemcev na slovenski zemlji in hitro ter popolno ponemčevanje tistih ljudi, ki naj bi za nekaj časa še ostali doma.

Kako se je nemškemu okupatorju mudilo uničiti slovenski narod pove že to, da je nameraval v nekaj mesecih izgnati od 220.000 do 260.000 Slovencev ali vsakega tretjega človeka, ki je živel pod nemško okupacijo, da je nameraval naseliti od 60.000 do 100.000 nemških kmetov in obrtnikov in da je zatrjeval, kako se bo najpozneje v petih letih govorilo samo še nemško. Premišljeni raznarodovalni ukrepi so zajeli slehernega človeka, od otroka do starčka, od pastirja do inženirja.

(Ferenc, 2009, str. 10)

3. Ženska in fašizem

Bežen pogled ženine poti skozi tisočletja zgodovinskega razvoja priča, da je bil njen delež le trpljenje in zapostavljanje. Če je resnica, da je delo dvignilo človeka, da je delo ustvarilo današnjo kulturo, potem je treba priznati, da je prav žena doprinesla velik del h kulturnemu dvigu človeštva, čeprav je stala vedno v ozadju. Skoro vsaka zapisana in nezapisana pravica je bila za njo zgolj novo ponižanje.

(Vode, 1998, str. 205)

Ker se v svoji diplomski nalogi osredotočam predvsem na dela literarnih ustvarjalk, se mi zdi potrebno nekoliko osvetliti tudi položaj ženske in pogled fašistične in nacistične politične ideologije na njeno vlogo in položaj v družbi.

Pojmovanje ženske, kot sta ga s pomočjo ideologov ustvarila fašistični in nacistični sistem, predstavlja v svojem bistvu utilitaristično in skrajno izkoriščevalsko gledanje na žensko in njeno bistvo; materinstvo. V nadaljevanju bom v grobem skušala prikazati ideal ženske v fašističnem in nacističnem političnem sistemu. Ob tem se lahko samo še vprašamo, ali je to sploh še lahko ženska? Te ideale zelo nazorno problematizira Mira Mihelič v svoji drami *Svet brez sovraštva*, katere se bom dotaknila v nadaljevanju.

Temeljni deli, na kateri se opiram za pričujoči ekskurz o položaju in vlogi ženske v času fašizma in nacizma, sta delo Angele Vode *Žena v sedanji družbi* in diplomska naloga Nataše Đurič *Ta mračni predmet poželenja*.

Angela Vode je bila sama priča manjvrednemu ravnanju zaradi svojega spola. S svojo izredno borbenostjo in upiranjem krivicam ni dovolila, da bi bila tlačena, tako so se njena feministično usmerjena razmišljanja začela že v šoli, ko je morala kot učenka poslušati žaljive opazke profesorjev o svojem spolu, in pozneje, ko je morala kot učiteljica zaradi svojega spola prenašati neenakopravnost s poklicnimi kolegi. Ko je začela s feminističnim delom, se mu je posvetila z vso voljo, energijo in pronicljivostjo, zaradi katerih je postala znana in razvpita osebnost v Sloveniji in Jugoslaviji. Na zborovanjih, tečajih, v društvih in na radiu je predavala o temah, kot so: žensko gibanje po svetu, vrednotenje ženskega dela, spolna vzgoja ženske mladine, zdravstvena pedagogika in politično ozaveščanje žensk.

Pisala je članke in knjige o družbenem položaju žensk, poklicu žene in materinstvu, diskriminaciji na delovnem mestu, celibatu učiteljic, pomenu izobrazbe in ozaveščenosti, o nezakonskih materah in otrocih, zahtevah ženskega gibanja, državljanskih pravicah, pravici do abortusa, fašističnem pojmovanju ženske in njene družbene vloge ter o položaju delavske in kmečke ženske.

Redno je objavljala v *Ženskem svetu*, *Književnosti*, *Ženskem listu*, *Gospodinji*, *Ženi in domu*, *Učiteljskem tovarišu*, *Popotniku*, *Ženi danes* in leta urejala *Jutrovo* rubriko *Žena v sodobnem svetu*. Njena prva knjiga *Žena v sedanji družbi* predstavlja temeljno feministično delo, v katerem je družbeni položaj ženske prikazan v odvisnosti od ekonomskih, socialnih in ideoloških zgodovinskih sprememb. Vendar ne obravnava položaja žensk tako, kot da bi obstajala homogena družbena kategorija žensk, pač pa glede na njen socialni in razredni položaj ter glede na to, ali je poročena ali ne. Njena analiza mesta ženske v fašizmu je odličen primer analize konkretne družbene umestitve ženske, ko je bila ponovno, kot že tolikokrat v zgodovini, zvedena na poslušno orodje nekega državnega, političnega, ekonomskega in ideološkega načrta, predmet manipulacij in pokorščine naroda. (Milharčič Hladnik, 1998)

Nikdar še ni imela žena tako zagriženih nasprotnikov vsega ženskega napredka, vsakega povzdiga kot je fašizem vseh barv, pa naj si bo to italijanski fašizem, nemški narodni socializem ali avstrijski krščanski korporativizem.

Pred leti je izšel v nekem angleškem listu razgovor z Mussolinijem, kjer razgrinja voditelj fašistov svoje nazore o ženi. To je stara pesem vseh reakcionarjev: žene nimajo lastne volje, so preveč zaupljive in lahkovrne, sentimentalne in romantične. Žele se samo zabavati. Niti v umetnosti, niti v zakonodaji, niti v medicini niso napravile še nič važnega. Trdi, da sam še ni spoznal ene praktične žene; da bodo prešli še vekovi, predno bodo žene razumele politično igro; da niso sposobne niti za administracijo ter da svoje mišljenje v parlamentu dvajsetkrat menjajo. Ko so dobile volilno pravico, so takoj pozabile na svojo glavno dolžnost: roditi in skrbeti za družino; da je njihovo delo izven doma vzrok, da zapuščajo rodbino. Žene so mnogo bolj inferiorne kot moški in mnogi veliki možje se imajo zahvaliti za svojo propast ženam. Nikdar pa še ni dosegel noben moški svoje veličine zaradi tega, ker bi mu pomagala ženska. Iz vseh teh razlogov naj ostane ženska doma, naj rodi otroke in daje nežne vzpodbude možem. Mussolini je končno izjavil, da soglaša z Napoleonom, ki je rekel svoji ženi: »Poročil sem te, da mi rodiš otroke, ne pa, da bi te poslušal in ubogal.«

(Vode, 1998, str. 190)

Navedek jasno izpričuje pojmovanje in vrednotenje ženske v totalitarnih režimih fašizma in nacizma; ženska je razumljena kot manjvredna v primerjavi z moškim, temu naj bo pokorna in poslušna, njeno temeljno poslanstvo je rojevanje otrok, nikakor pa ne vključevanje v politično in družbeno življenje, za katero je že po naravi nesposobna.

Ženska je bila predvsem v fašistični Italiji pojmovana kot objekt za rojevanje otrok, skrbeti je morala za njihovo vzgojo v vojaškem duhu, da bodo lahko nekoč ustvarili veliki italijanski imperij. Ženskam je bila tako odtrgana in odvzeta vsakršna moč odločanja, potlačene in ponižane so bile na raven manjvrednih bitij, ki so v rokah totalitarnega režima le predmet in sredstvo za dosego želenih političnih manipulacij.

Podobno politiko je vodil tudi Hitler v Nemčiji, zaslepljene in naivne ženske so njegovim obljubam nasedale, pridobil si je veliko število simpatizerk. V samem bistvu pa je njegov prihod na oblast porušil vse, kar sta si v dolgih desetletjih boja zoper kapitalistični družbeni red in zoper boržuazne vlade izbojevali nemško delavsko in nemško žensko gibanje. Odtlej so bile ženske v Nemčiji moškim enakopravne samo v ječah in taboriščih. (Muser in Zavrl, 1971)

Množica nemških malomeščanskih žen se je navduševala za Hitlerja, dasi je natanko poznala stališče narodnih socialistov napram ženi. Še predno je prišel Hitler na oblast, je napovedal, da bo okrnil njihove dosedanje pravice, katere jim je zagotovila demokratična weimarska ustava. Iztrebil jih bo tudi iz vseh služb, posebno iz državnih. A pridobil je žene kljub temu, ali pa morda prav zato. Treba je upoštevati psihološki moment: večina žensk vidi zavestno ali podzavestno svoj smoter v srečnem zakonu. Vsled gospodarskih razmer je pa zlasti po mestih čedalje manj moških, ki bi mogli preživljati ženo in družino. To velja posebno za Nemčijo, ki jo je kot industrijsko visoko razvito državo zelo zgodaj zajela kriza. Za primitivno malomeščanko brez politične zrelosti in socialnega spoznanja se je hitro našel izhod: možem je treba dati primerno eksistenco, da se bodo lahko ženili, a mesta v službah jim bodo napravile žene, ki bodo našle v družinah take gospodarske pogoje, da bodo zopet brezskrbno kraljevale v domu, kjer je njihovo pravo mesto. Mali uradnici, izkoriščani kontoristinji, izmučeni prodajalki je naenkrat zasijal pred očmi ideal germanske žene, ki gospodinji doma, v blagostanju rodi otroke in ima dobro situiranega moža, ki ji je močan oslon za vse dni njenega življenja. Nič več šikan po pisarnah in uradih, nič več pomanjkanja in pehanja za službami — v Hitlerjevem kraljestvu bo za vse dovolj kruha.

(Vode, 1998, str. 191)

Angela Vode poudarja tudi pomen politične ozaveščenosti med ženskami, kateri je sama posvečala veliko pozornosti, saj je neozaveščenost, naivnost, lahkovernost in posebej nezmožnost seznanjenja s političnim dogajanjem, ki se je odvijalo v njihovi bližini, glede na to, da so bile iz njega izločene, ključnega pomena za možnosti manipulacij, ki so si jih totalitarni režimi nad ženskami privoščili. Prav tako kot v Italiji so tudi v Nemčiji fašistični ideologi postavili teze o državi, temelječi na čim številčnejšem prebivalstvu. Temu v prid je še dodatno poostren nadzor nad feminističnimi organizacijami, ki odtegujejo ženo njeni »prirodni nalogi«, prav tako so poostriili paragraf o odpravi ploda, njihova imperialistična politika je zahtevala čim več »človeškega materiala« za vojno. Tudi v tem je zaznati skrajno omalovaževanje ženske in njenih čustev ter njeno skrajno utilitaristično pojmovanje.

Fašizem do ekstrema pripelje tisti položaj ženske, ki je v obrisih načrtan že pri Engelsu: suženjsko orodje za rojevanje otrok. Le da se lik gospodarja tega sužnja zdaj podvoji, poleg moža v družini, nastopi še vodja v celi državi. Ženska v fašizmu je dobesedno dvojno zaslužjena.

(Đurić, 1988, str. 14)

V nacistični Nemčiji pride do izenačenja med domovino in materjo; tista mati, ki je v dejanskem življenju zreducirana na stroj za rojevanje otrok, je v svoji glorificirani podobi izenačena z nečim, kar je za nacistični imaginarij najsvetejše — z domovino, z narodom. Občutek pripadnosti narodu bi naj bil tako neposredno podaljšek družinske vezanosti, dobesedne fiksiranosti na meter. To predstavlja povsem nedoločljivo, nebiološko determinirano vez, ki jo mora vsak ideološki diskurz šele osvojiti in vključiti v svoj besednjak, da bi z njo lahko manipuliral.

(Đurić, 1988, str. 15—16)

Drugi ključni korak za razumevanje zaslepljenosti v nacistični in fašistični ideologiji, ki je povzročila veliko simpatiziranje med množicami, pa je, ne samo da doseže, da se sleherna mati zlije z delom te velike imaginarne Matere — Domovine, ampak, da se tudi vodja prelevi v lik Ženina — Vodje. S tako zvezo sta se očitno strinjali obe strani, saj drugače niti ne moremo pojasniti zaljubljenosti in erotične vzbujenosti poslušalk Hitlerjevih govorov, če ne skozi vzpostavitev neke zveze, ki gre neposredno od govorca do poslušalk, velikokrat pa mimo vseh dejstev.

(Đurić, 1988, str. 17)

Spodbujanje rojstev na eni in skrajna beda prebivalstva in razmer na drugi predstavljata ključno stisko ženske tedanjega časa. Ženske so se tako znašle v hudih mukah: rojevati otroke, ne glede na to, ali jih bodo sploh lahko preživele.

Angela Vode se v svoji knjigi *Žena v sedanji družbi* dotakne tudi problematike prisilne sterilizacije, ki je doletela veliko število žensk, ki niso bile primerne rase za potomstvo ali bi s svojim zdravstvenim stanjem kakorkoli lahko ogrozile zdravje svojih potomcev. Mož in žena, ki stopata v zakon, naj bi bila ozaveščena o zdravstvenem stanju svoje rodbine, zlasti staršev in prednikov. Zakonca, ki sta podvržena dednim boleznim, naj bi se ne smela ploditi. To predstavlja vdor v neposredno intimo vsakega posameznika in njegove pravice do samoodločanja glede lastnega telesa in potomcev. Posebej pa je to tudi vdor v intimo ženske in kratenje njenih osnovnih pravic.

Tako imenovana negativna evgenika, ki gre še dalje, in zahteva, da se z zakonom prepreči razmnoževanje dognano manjvrednih ljudi s tem, da se napravijo neplodni, da jih sterilizirajo. Zakon o evgenski sterilizaciji dedno obremenjenih oseb so nekatere države doslej že izvajale, toda večina le s privolitvijo pacientov. Z januarjem 1934 je uvedla tudi Nemčija zakon za preprečevanje dedno bolnega potomstva, ki pa ne bazira na prostovoljnem pristanku pacienta, temveč zahteva sterilizacijo tudi proti volji prizadetega, če jo je sodišče končno veljavno sklenilo izvesti.

Če pomislimo na posledice dedne obremenjenosti, bi se prvi hip skoraj strinjali tudi s prisilno sterilizacijo. Ko pa človek preudari bistvo tega zakona in vse okoliščine, v katerih se izvaja ter možnosti, ki se lahko dogode, se mu morajo vzbuditi tako tehtni pomisleki, da povzročajo naravnost upor proti uzakonjenju evgenske sterilizacije.

Ta čin posega v človekovo najgloblje bistvo ter mu naravnost brutalno krati osebno svobodo in najnaravnejše pravice. Res je, da gre za manjvredne ljudi, toda kje je točno merilo za ugotovitev manjvrednosti in kje so isti, ki bodo zakon nepristransko izvajali? Predlog za sterilizacijo lahko stavi poleg pacienta njegov varuh ali zakoniti zastopnik, dalje uradni zdravnik, za oskrbovalce bolnic, zdravilišč, oskrbovališč in kaznilnic pa uradni zastopnik! Ali se more kdo povzpeti do trditve, da bodo ti ljudje nepristranski?

(Vode, 1998, str. 200)

V istem delu se dotika tudi problematike dvojnega merila kar zadeva pravico ženske do splava in poudarja, da je pri mladih ženskah potrebna predvsem učinkovita spolna vzgoja, ki bi posledično privedla do manjšega števila nezaželenih nosečnosti.

Poleg tega si prizadeva tudi za pravico žensk do splava v primerih, ko varen porod in vzdrževanje otroka nista mogoča, oziroma razmere, v katerih se mati nahaja, tega ne dopuščajo. Ženskam je bil splav omogočen samo v primeru, da so si ga lahko finančno privoščile; splave se je torej izvajalo, a so bile do njega upravičene samo finančno bolj preskrbljene ženske.

Ženskam bi bilo treba vcepiti čut odgovornosti napram otroku, sebi in družbi. Poučiti bi jih bilo treba kako naj se obvarujejo zanositve. Ta pouk bi bil potreben tudi zato, da se čim bolj preprečijo splavi. V primeru pa, da ženska zanosi, pa bi imel porod usodne posledice za otroka ali mater, bi se pač morala omogočiti prekinitve nosečnosti tudi revnim materam. To je le zahteva iste pravice, ki se je bogate žene že od nekdaj poslužujejo. Kričeča krivica je v tem, da si te žene lahko kupijo to svobodo in pravico s svojim bogastvom, dočim roma revna žena za isto dejanje v zapor.

(Vode, 1998, str. 203)

Razumevanje položaja in vloge žensk v totalitarnih sistemih fašizma in nacizma, ki sta v svoji teritorialni in deloma tudi idejni ekspanziji zajela tudi slovenske dežele, ter njeno utilitaristično pojmovanje se mi zdi pomembno tudi za obravnavo literature, ki so jo pisale literarne ustvarjalke tega časa, saj je ta duh, v katerem so bile ženske vzgojene, moškemu podrejene in na splošno pojmovane kot manjvredne, kljub nekaterim pravicam, ki so si jih po prvi svetovni vojni pridobile, v obravnavani literaturi zabrisan.

Literarne ustvarjalke tega časa nastopajo samozavestno, velikokrat zelo radikalno, uporno, proti sistemu, ki tepta človeka in njegovo dostojanstvo. Svojega položaja ne občutijo od moškemu manjvrednega, prav tako ne do »višjega« nemškega naroda. Trdno verjamejo v boljšo prihodnost, katere aktivne graditeljice so tudi same, njihovo trpljenje, bolečine in odrekanja niso zaman in zavedajo se, da k svobodi slovenskega naroda ne pripomore le boj s puškami v rokah, temveč tudi tisti, ki ga bojujejo same, kot matere, žene, predvsem pa ženske.

4. Ko človek postane le številka

Obtožujemo!

Tudi mi obtožujemo. In ta obtožba mora biti glasnejša in jasnejša kot je bila kdajkoli doslej. Pripadniki vseh narodov jo bodo izrekli, jo bodo zavpili v svojo domovino, v Evropo, v svet ...

Obtožujemo fašizem, ki je utrl pot najstrašnejši reakciji, ki je prinesla narodom bedo in zaslužnje ter pogin svobodoljubnim, naprednim duhovom.

Obtožujemo nemški nacizem, ki je zanetil svetovni požar, zaslužnil evropske narode, zakrivil smrt milijonov ljudi vseh narodnosti, spremenil cvetoča mesta v razvaline in uničil neprecenljive dobrine v vsej Evropi.

Obtožujemo državnike, v čijih glavah se je porodila zamisel taborišč, kjer se omejuje človeška svoboda in se uničujejo življenja na način, ki ni vreden kulturnega človeštva ...

A mi Slovenci, ki smo bili deležni brezmejnega trpljenja v nemških taboriščih, bomo še posebej povzdignili svoj glas pred domovino, pred rojaki. Mi obtožujemo posebej tiste, ki so nas poslali v nemško sužnost; kajti to so bili naši rojaki ... To je bila najstrašnejša zavest, najbolj žgoč občutek sramote in ponižanja pred pripadniki drugih narodov.

(Vode, 2000, str. 211—212)

Slovenci smo bili v času druge svetovne vojne priča množičnemu izseljevanju, potujčevanju in poskusom zabrisanja slovenske kulture, naroda in jezika, ponižani na raven manjvrednega, manjšinskega naroda, ki naj bi se pokoril in pomagal ustvariti in povečati teritorij večjemu, naravno »predestiniranemu« narodu.

Vse odkar je slovenski narod postal narod tlačanov, ga je ogrožalo tujstvo in vse od časov uveljavljajočega se kapitalizma se je moral upirati zavestnemu in nasilnemu potujčevanju. Po prvi svetovni vojski je prišel v Avstriji in zlasti v Italiji, kjer se je rodil fašizem, pod še hujši narodnostni pritisk in tudi v novi matični državi Jugoslaviji se je moral neprestano potegovati za svoje pravice. A z drugo svetovno vojsko se je začelo najhujše obdobje njegovega narodovega življenja: izseljevanje, ponemčevanje — zlasti »rasno« ustreznih otrok, spreminjanje svobodnih ljudi v delovne sužnje ... poitalijančevanje, madžariziranje — dokler ne bi za vselej izginil iz zgodovine.

(Muser in Zavrl, 1971, str. 9)

Hitler in njegovi ideologi so utrdili in delovali v prid prepričanju, da je germanska rasa dominantna nad drugimi, ki jih visoko prekaša v fizičnih in duhovnih zmožnostih. Razum, pamet, pridnost, poštenost, vestnost, iznajdljivost si podajata roke pri germanskem značaju. Vse primerjave Nemcev s pripadniki drugih narodov izpadejo v prilog Nemcev — torej je samo po sebi umevno, da so predestinirani za vladanje svetu!

(Vode, 2000, str. 334)

Prav ta miselnost in vera vanjo je v veliki meri omogočila holokavst — nemški narod ima kot naravno predestiniran in privilegiran narod pravico, da odloča o življenju ali če ti narodi ogrožajo njegovo »čistost«, celo o njihovi smrti.

Ustvarjen je bil ideal nemškega nadčloveka in je bilo za doseg tega cilja legitimno preusmeriti vsa stremjenja, ki so do tedaj ustvarjala velika socialna gibanja, pa tudi vsa etična načela: najvišji moralni zakonik je bil tisti, ki je služil ustvarjanju najvišjega biološkega tipa — nadčloveka. Temu novemu nadčloveku pa je bilo legitimno žrtvovati tudi vso srečo povprečnikov. Med te povprečnike pa so se uvrščali tudi Slovani in Slovenci. (Vode, 2000)

Ozračje, ki je oblikovalo Hitlerja, je bilo ozračje cesarskega Dunaja pred prvo svetovno vojsko, ozračje glavnega mesta mnogonarodne države, kjer so se zlasti slovanski narodi bili za svoje narodne, delavci za svoje razredne, ženske za svoje državljanske pravice in kjer je bilo poleg vsega tega močno čutiti protizidovsko razpoloženje tako pangermanskih nacionalistov kakor krščanskih socialistov. In tega Dunaja ni Hitler nikoli maral in v njem se je navzel sovraštva do Slovanov, do Židov, do žensk.

(Muser in Zavrl, 1971, str. 12)

Prvotni cilj nacističnih koncentracijskih taborišč je bil odstraniti oziroma uničiti politične nasprotnike nacionalsocialističnega režima. Za množično uničevanje rasno manjvrednih ljudi pa so bila ustanovljena uničevalna taborišča — t. i. tovarne smrti. V obojih so jetnike izkoriščali do smrti kot suženjsko delovno silo.

Hitlerjeva volja se je mogla manifestirati kot volja močnejšega zgolj z nasiljem. Z nasiljem je uničil vse resnično močne in velike duhove Nemčije, ki so bili močni po veličini svoje osebnosti, čistosti svojega značaja, ki jim je prepovedoval kompromis z vsem, kar njihova vest ni mogla sprejemati in nositi odgovornosti. In sedanja odkritja pričajo, da so morali znanstveniki, ki so dali svoje znanje na razpolago Hitlerjevemu režimu, postati zločinci in morilci ... A tisti, ki so ostali trdni, so bili brezpogojno obsojeni na počasno umiranje v koncentracijskih taboriščih, kolikor jih niso že takoj pobili. Koncentracijska taborišča niso nastala šele med vojno, za tujezemске jetnike in ujetnike, temveč jih je Hitler postavil takoj, ko je prevzel oblast, in to po vsej Nemčiji v najbolj nezdravih krajih: vse po dobro premišljenem načrtu. V njih so hirali in izhirali najsvobodoljubnejši duhovi Nemčije. A kljub temu: kar je ostalo dobrega od nemških razvalin, je dediščina teh duhov ...

Toda ne samo za Hitlerjeve politične nasprotnike, marveč za vse nemške državljane, ki se niso stoodstotno udinjali režimu, je postala sama Nemčija pravo koncentracijsko taborišče: zavladovalo je pravo brezpravje, človeško življenje je izgubilo vso vrednost. Režim je poteptal svobodo vesti, za večino državljanov je meje prostodušno zaprl, ljudstvu pa nalagal največje žrtve, da je mogla v izobilju živeti peščica Hitlerjevih priganjačev.

(Vode, 2000, str. 328)

Koncentracijska taborišča so začela nastajati kot drugotna oblika internacije, ko so bile ječe in kaznilnice že prenatrpane s političnimi nasprotniki, poleg tega pa so jih na lastno pest ustanavljali razni — zlasti SA — veljaki in oddelki za nasprotnike nacizma in tudi svoje osebne nasprotnike. Sprva so se posluževali starih tovarn, opuščenih vojašnic, starih trdnjav in drugih podrtij. (Muser in Zavrl, 1971)

Krutost fašističnega sistema in njegovo nečloveško ravnanje pa smo občutili tudi Slovenci med okupacijo.

Z množičnim izganjanjem Slovencev s področja Štajerske, Koroške in Gorenjske je nemški okupator želel doseči popolno ponemčenje dežele. Od načrtovanega izгона 220 tisoč do 260 tisoč Slovencev je bilo izgnanih 79 tisoč ali več kot 9 odstotkov pod nemško okupacijo živčih Slovencev. V prvem in drugem valu od junija do septembra 1941 je bilo v Srbijo, na Hrvaško in v Bosno skupaj izgnanih 17. 500 Slovencev. V tretjem valu, od 24. oktobra do 3. novembra 1941, so Nemci izgnali še 95 odstotkov prebivalcev krškega in brežiškega okraja. Izgnanci so bili poslani v taborišča v Nemčijo. Nemški okupator je med leti 1941—1945 s Spodnje Štajerske, Gorenjske in Mežiške doline izgnal 63 tisoč Slovencev. Izgnancem je bilo premoženje zaplenjeno v dobro Družbe za utrjevanje nemštva (DAG).

Na njihove domove so se naselili kočevski Nemci in Nemci iz Basarabije in Dobrudže.

(Dežman in Filipič, 2007, str. 56)

Slovenske izgnance so po transportu v Nemčijo namestili v več kot 200 taboriščih v devetih nemških pokrajinah, največ v Spodnji Šleziji, Saški in Württemberškem. Taborišča VoMi, ki so bila namenjena le za prehodno nastanitev nemških priseljencev, so za večino izgnancev postala prisilno bivališče prav do konca druge svetovne vojne. Tu so izgnance delili na dve skupini: na tiste, ki so jih imeli za sposobne za ponovno ponemčenje in na tiste, za katere so menili, da jih ni mogoče ponemčiti. Osnovni kriterij za to delitev je bila rasna ocena, ki so jo slovenski izgnanci dobili že jeseni leta 1941, ko so bili še doma.

Praktične posledice delitve izgnancev v omenjeni dve skupini so se pokazale kaj kmalu — sposobne za ponovno ponemčenje so pošiljali v druge pokrajine — tu naj bi jim priskrbeli delovna mesta in stanovanja, prav tako pa naj bi tudi nadzirali njihovo ponemčevanje. Ljudi, sposobnih za ponovno ponemčenje pa je bilo izbranih izjemno malo — med 35.000 slovenskih izgnancev, je bilo takih le okoli 5 tisoč. Kasneje so številko povečali na 15.000 — kar še vedno predstavlja le tretjino slovenskih izgnancev. V vojnih razmerah, ko je krvavo primanjkovalo delovne sile, so obe vrsti izgnancev uporabljali kot ceneno delovno silo. (Ferenc, 2009)

V nemških koncentracijskih taboriščih je prihajalo do načrtnega, masovnega ubijanja, poleg tega pa so bili interniranci izpostavljeni težkemu delu do smrtne izmučenosti, duševnemu mučenju s sramotjenjem, šikaniranjem, nepotrebnemu gonjenju na zборе itd. Taboriščne uprave so se posluževale tudi obešanja internirancev na kol ali ograjo in udarcev z bičem ali puškinim kopitom. Položaj internirancev v italijanskih koncentracijskih taboriščih je bil boljši. (Ferenc, 2009)

S človeške plati je nacionalsocializem vreden obsodbe, kot sistem, ki je načrtno uničeval človeška življenja — ta življenja pa velikokrat niso bila deležna niti spominskega obeležja. O tej ideološki okrnjenosti zgodovine priča tudi dejstvo, da je v Enciklopediji Slovenije površno predstavljeno geslo koncentracijska taborišča. V geslu ne izvemo veliko o usodi Slovencev v nacionalsocialističnih koncentracijskih taboriščih. Od večjih koncentracijskih taborišč ima svoje geslo le Mathausen, ni pa gesel Auschwitz, Buchenwald, Ravensbrück, Dachau.

To lahko pripišemo predvsem poskusu pozabe in zabrisanja, preprečevanja kritičnega raziskovanja usodnih življenjskih tragedij posameznika, družin, skupnosti. Te diskriminirane kategorije žrtev so si priborile vsaj delno priznanje svojih pravic v samostojni Sloveniji, po letu 1990. (Dežman in Filipič, 2007)

Ko ugotavljam, kako krutim razmeram in življenjskim pogojem so bili izpostavljeni izgnanci in interniranci v nemških taboriščih, se mi zdi osredotočenje na literarna dela, ki so jih te razmere in politična represija rodile, še dodatno potrebno. Literaturo sama vrednotim kot tisto sredstvo, kjer ostaja to trpljenje neizbrisno in trajno zapisano, v spomin in opomin.

5. Literarna dela spomina in opomina

Knjiga je orožje, vzemi jo v roke!

(Brecht)

Literarna dela, ki sem jih sama vzela pod drobnogled, so nastala kot spomin na dni trpljenja, nečloveških odnosov med ljudmi, nasilja in bolečine, hkrati pa ostajajo trajen opomin in ostra obsodba nasilja političnega sistema, ki v svojem bistvu pod navidezno plastjo pravične in take ureditve, ki bi izboljšala človekov ekonomski položaj, skriva kruto resnico: resnico boja za uničenje »manjvrednega« človeka v koncentracijskih taboriščih, upornika režimu ali zgolj navidezno oviro v uresničevanju diktatorskih teženj in ideologije pa v njegov popolni psihični zlom in internacije v političnih zaporih. Literarna dela, ki so jih te razmere porodile, razkrivajo dejanski značaj takratnih političnih režimov — stanje ustrahovanja in terorja, ki je vladalo, in kažejo tudi na to, v kolikšni meri je bila človekova usoda odvisna od politične naravnosti in njegove popolne pokorščine.

Ženske so tisti element družbe, ki so s svojo tankočutnostjo, milino, materinskim čutom in hkrati čutom za sočloveka, ki kljub hudim razmeram ni zamrl, politične razmere in z njimi povezano nasilje in represijo že v letih pred, posebej pa med drugo svetovno vojno, najbolj razdiralno in uničevalno občutile. V njih se budi sprva tih, nato pa vedno glasnejši upor cele biti, ki krivic in trpljenja za uresničitev političnih teženj ne prenese. Ženske radikalno nastopijo za boljši jutri, posebej ženske, ki so v tem času še vedno zapostavljene in manjvredno konotirane. V njih in iz njih nastane literatura, ki je resnično občutena in doživeta, polna trpljenja, hkrati pa je za vsa dela, ki sem jih sama obravnavala, značilno upanje, ki kljub brezupnemu položaju vsake posameznice ves čas ostaja v zraku, upanje je tisto gibalno, ki v ženski budi slo po življenju in boljši, predvsem pa pravičnejši prihodnosti.

Osredotočila se bom na literarna dela, ki obravnavajo politično nasilje in represijo med drugo svetovno vojno: pesmi Ljubke Šorli, Vere Albreht, Katje Špur ter dramo Mire Mihelič *Svet brez sovraštva*. Doživljanja političnega nasilja s strani žensk pa bom primerjala tudi z doživljanjem moškega v literarnih delih Borisa Pahorja.

Navedena dela bom motivno-tematsko razčlenila in poskušala poiskati tudi podobnosti in razlike med njimi. Vsako literarno delo sicer predstavlja usodo posameznice, vendar je pri ženskih ustvarjalkah v veliki meri zaznati univerzalen čut za kolektiv in sočloveka, usoda, ki je izpričana v teh literarnih delih, je sicer v večji meri individualna, hkrati pa je to usoda, ki je zaznamovala in pohabila veliko število žensk, ki so politično nasilje doživele, niso imele pa vse možnosti, da bi svojo usodo zapisale in izpričale. Prav iz tega razloga sem sama doživljala navedena literarna dela sicer kot avtorska, za krutostjo in bolečino pa se skriva krik zapostavljene in trpeče celotne ženske generacije, ki je doživljala nasilje velikokrat tako krutega in ozko zastavljenega političnega sistema, ki za dosego svojih ciljev ni izbiral sredstev. S tem nikakor ne trdim, da so bili moški iz tega izvzeti, vendar je pri ženskah potrebno poudariti večjo mero čustvenost in materinski čut, ki se je preslikaval v čut do sočloveka in povzročal v danih razmerah neskončno trpljenje in muke. Nasilje, s katerim se soočajo ženske v obravnavanih literarnih delih, je velikokrat predvsem psihičnega značaja, to pa je velikokrat hujše in bolj uničevalno od samega fizičnega nasilja.

Literaturo, ki je nastala v času od leta 1941 do 1945, je navdihnil skupni inspiracijski vir, skupna zgodovinska usoda, skupna ogroženost in upor zoper njo. Vse to je predvsem v pesništvo, njegovo poetiko, tematski in izrazni ustroj vneslo mnoge skupne lastnosti, ki so precej zabrisale ločevanje nekdanjih literarnih šol ali estetskih usmeritev, a tudi stroge meje med visoko in poljudno literaturo. Prišlo je do tesnega srečanja in zblizanja in stapljanja še pred vojno močno oddaljenih pesniških snovanj na skupni ravnini podobnega doživljanja, mišljenja in izražanja.

Razlogi so razumljivi. Gre za literaturo, od katere je prevladovalo pesništvo, nastala je v nenavadno krutih življenjskih razmerah, v času in prostoru, ko je rehabilitacija Evrope 20. stoletja dosegla svoje mračne skrajnosti, a hkrati izzivala k življenju tudi čudovite moči človekovega upiranja lastnemu in skupnemu poginu. Kot vsako trpljenje je tudi to poganjalo privide čisto drugačnega in novega človeškega sveta, vizije, ki so preganjale smrt in mračne misli ter pomagale živeti in upati. Od tod do potrebe po pisanju ni več daleč. To se je dogajalo povsod po Evropi, a pri majhnem slovenskem narodu, ki je bil postavljen na sam rob svojega obstoja, je bila ta potreba še posebej močno razvita in je bila tudi eden ključnih dejavnikov za prihodnjo kulturo zgodovine človeštva.

Slovensko ozemlje je postalo v času druge svetovne vojne interes treh velikih evropskih sil: nacistične Nemčije, fašistične Italije in njune zaveznice Madžarske.

Najprej je bil slovenski narod deležen vojaške okupacije s strani vseh treh sil, takoj zatem pa načrtnega izvajanja nacionalne likvidacije, deloma počasnega, deloma takojšnjega brisanja njihovega obstoja v tem delu Evrope. Od tod tudi nagla oborožena vstaja že poleti leta 1941 in zatem vse bolj organizirana in široko razplamtена osvobodilna vojna in revolucija, tesno povezana z narodnoosvobodilnim gibanjem vseh jugoslovanskih narodov.

Literatura tega časa je že po svoji naravi tesno vezana na resničnost časa, prostora in dogajanja. Pesništvo je literarno zvrstno prevladovalo tudi ker predstavlja tisti del literarnega sistema, ki lahko izrazi bistvo in temeljna razpoloženja v kratkem besedilu, poleg tega je tudi časa za pisanje literature v tem času primanjkovalo, na drugi strani pa na primer interniranci v koncentracijskih taboriščih možnosti pisanja niti niso imeli oz. jim je bilo strogo prepovedano pisanje ali celo posedovanja svinčnika in papirja. Pesništvo, ki je nastajalo v času druge svetovne vojne, je Boris Paternu, ki se je z njegovo obravnavo in samo delitvijo ukvarjal, razdelil na štiri vidnejša področja:

Partizansko pesništvo, ki zavzema najobsežnejše poglavje, saj tudi v arhivu zbranega gradiva daleč presega vse druge vrste uporniškega pesnjenja. Nastalo je pod peresi partizanskih vojaških enot in ilegalcev ter članov ustanov in forumov, ki so nastajali na osvobojenem partizanskem ozemlju. Vključenih je tudi nekaj besedil, ki so nastajala pred začetkom druge svetovne vojne med primorskimi in koroškimi Slovenci onstran meje že kot izraz pripravljenosti na oboroženi upor zoper fašistični in nacistični genocid.

Zaledno pesništvo upora, ki je nastalo v širšem zalednem krogu partizanskih sodelavcev, aktivistov in simpatizerjev NOB. Uvedba tega razdelka pesništva je potrebna, če hočemo stvari videti razločneje, hkrati pa povzroča tudi težave in odpira prostor pomotam. Najprej zato, ker je bilo narodno osvobodilno gibanje take vrste, da partizanskega in zalednega bojevanja sploh ni mogoče zanesljivo ločiti ali potegniti med njima kakršnokoli zanesljivo črto, niti zaledno niti personalno, posebno še v Sloveniji ne, kjer se je vse dogajalo na tesnem in komunikacijsko na vse strani odprtem prostoru. In vendar, gledano z večje razdalje, ni mogoče prezreti razlik med partizanskim in zalednim pesništvom, ki je v glavnem nastajalo v drugačnih okoliščinah in pod nekoliko manjšim vplivom zunanjega dogajanja, po navadi pa tudi v nekoliko večji literarni zbranosti. Vsekakor pa se v nekaterih primerih stičišča in enakosti med partizanskim in zalednim pesništvom včasih tako močna, da ni mogoče ločevati enega od drugega.

Zaporniške, taboriščne in izgnanske pesmi predstavljajo tretji in za lastno obravnavo ključni razdelek lirike, na katero se znotraj svoje diplomske naloge osredotočam, in tudi tisto razsežnost lirike, v katero so v vidnejši obliki lahko vstopile tudi literarne ustvarjalke. Pri slednjih gre za zapise prisilno izseljenih iz Slovenije, na primer v Srbijo, Šlezijo ali na Bavarsko, kar predstavlja le del genocidnih načrtov. Zaporniške in taboriščne pesmi so bile v veliki meri odvisne od vrste taborišča in zapora, v mnogih primerih internacij niti niso imele kakršne koli možnosti nastanka. Ponekod so bili možni le kratki zapisi ali verzi na steno, vrata ali okenske okvire. Velikokrat je bila želja po literarnem ustvarjanju zatrta že ob svojem izviro.

Pesništvo prisilnih mobilizirancev v okupatorjevih delovnih in vojaških enotah. Ta usoda je doletela razmeroma veliko slovenskih fantov, posebno z ozemlja, ki je bilo že po prvi svetovni vojni priključeno Italiji ali Avstriji in so njihovi podaniki postali tudi njihovi državljani. Mobilizacije je nacistična Nemčija izvedla še na zasedeni Štajerski in Gorenjski.

Tako razčlenjeno in razporejeno pesemsko gradivo lahko poda nazoren zaris zgodovine Slovencev med drugo svetovno vojno. Poleg tega pa predstavlja literatura tega časa različna in tako raznolika osebna doživetja, ki pa jih nobeno zgodovinopisje ne more zajeti in je to posebna in čudežna moč literature tega časa. Ta oživlja in ohranja spomine na dneve trpljenja in bolečine. Posebnost literature tega časa je tudi, da ostaja nekje na meji med dokumentom in literaturo. (Paternu, 1987)

6. *Skozi trpljenje nas žlahtni usoda; odmevi političnega nasilja v pesniškem svetu Ljubke Šorli*

Požar so v svetu vojne iskre vnele,
krivica vpije po maščevanju,
upirala so ljudstva se teptanju,
nedolžnih trume v ječah so trpele.

(Šorli, 2010, str. 24)

Ljubka Šorli je bila rojena 19. februarja leta 1910 v Tolminu, kjer je tudi preživljala otroštvo. Po končani osnovni šoli, ki jo je obiskovala deloma na Jesenicah, kamor se je bila družina zatekla zaradi prve svetovne vojne, deloma v Tolminu, je obiskovala triletno meščansko šolo (1922—25). Med leti 1925 in 1933 je živela v Tolminu, delovala v študentskih ilegalnih organizacijah, zadnji dve leti je tudi nadomeščala organista in vodila zbor deklic, medtem ko je tolminski cerkveni zbor vodil Vinko Filli, tudi sam skladatelj. Italijanske oblasti so postale že zaradi tega nanjo pozorne. Prav v ta leta sodijo tudi njeni prvi pesniški poskusi. V teh letih je prišlo na Primorskem tudi do dokončne ukinitve vseh revij in časopisov.

Leta 1933 se je poročila s tedaj že po vsej deželi znanim pevovodjem in skladateljem, Lojzetom Bratužem. Temu zakonu pa je bila odmerjena zelo kratka življenjska doba treh let, obenem pa namenjena ena izmed najgorenjših usod v zgodovini primorskega boja za slovenstvo. Lojzeta Bratuža so fašisti prisilili, da je popil strojno olje pomešano z bencinom, zaradi česar je po hudih mukah 16. februarja 1937 tudi umrl. V tem kratkem zakonu sta se jima rodila dva otroka: Lojzka (1934) in Andrej (1936).

Leta 1937 se je po moževi smrti, ponovno namenila za nekaj mesecev v Tolmin, a se je kmalu spet vrnila v Gorico. Leta 1939 je bila zaradi narodnega delovanja zaprta na tržaškem policijskem inšpektoratu in tudi hudo mučena. Kasneje je bila zaprta v taborišču v Zdravščinah, medtem so ji internirali tudi mater in sestro.

Leta 1944 je opravila v Tolminu, leta 1945 pa v Gorici učiteljski tečaj, kasneje pa poučevala v krajih Zadlazi-Čadrg ter Pečine. Leta 1947 je opravila učiteljsko maturo v Gorici in odtlej poučevala v skoraj vseh vaseh goriške okolice in mesta.

Posledice prve svetovne vojne, begunstva, italijanske zasedbe in fašističnega zatiranja so trajno zaznamovale literarno ustvarjanje in življenje Ljubke Šorli. Poleg nacionalno upornih pesmi, lahko v njenem opusu zasledimo tudi meditativno liriko, pogost je tudi preplet verskih in nacionalnih motivov. Ljubezenske tematike se eksplicitno dotakne le v sonetnem vencu, posvečenem umrlemu možu, a jo tudi tu prepleta z verskimi in nacionalnimi motivi.

V svoji izpovedni liriki razkriva razmerje med njeno notranjostjo in zunanjo resničnostjo življenja v enem najbolj tragičnih obdobjih Primorske, na ogroženem delu slovenske zemlje, ki je bila po razpadu Avstro-Ogrske priključena Italiji in so jo usodno zaznamovale posledice prve svetovne vojne in okupatorjevega nasilja nad prebivalstvom. V svoji poeziji preseneča z izredno milino ob neusmiljenem zgodovinskem času, čistostjo, mirnim, tihim sprejemanjem bolečine in zavezanostjo ljubezni. Njeno dojetje grozotnega trpljenja kot sredstva za prečiščevanje človeka in njeno poudarjanje ljubezni v času vojne sta odraz neverjetne osebne moči, stanovitnosti in brezmejnne zmožnosti odpuščanja in vere. (Avsenik Nabergoj, 2010)

Sonet si je Ljubka Šorli izbrala kot svojo lastno pesniško obliko. Med vsemi slovenskimi pesnicami jih je napisala največ, v dosedanjih knjižnih objavah jih je kar 95. Sonete je začela pisati že zelo zgodaj, in sicer leta 1940, odtlej pa v njem gojila ljubezensko, razpoložensko, refleksivno, domoljubno in religiozno izpoved. (Novak Popov, 2010)

Poezija Ljubke Šorli je ostala veliko let po končani drugi svetovni vojni neodmevna in nepoznana, »sestavljalec prvega in drugega izbora pesmi Ljubke Šorli, Marijan Breclj, je zapisal, da je bilo zaradi političnih razmer po drugi svetovni vojni, njeno delo neodmevno v splošnem slovenskem prostoru, saj mu je bilo priti na slovenski knjižni trg Socialistične republike Slovenije, ker je izšlo zunaj slovenskih meja, zaradi znanih diskriminatornih administrativnih ukrepov o vnašanju slovenskega zamejskega tiska, prepovedano in onemogočeno, lahko zatorej trdimo, da njena poezija šele v zadnjih desetletjih prihaja v splošno slovensko zavest«. (Breclj, 2003, str. 103)

Ljubka Šorli ni zanimiva samo kot pesnica Tolminske in njene prečudovite pokrajine, ampak tudi kot pesnica, ki je občutila politično nasilje totalitarnega režima — fašizma in z njo povezano kruto usodo njenega kratkega zakona, nje same in trpečega in zapostavljenega slovenskega naroda.

Prav Ljubka Šorli je tista, ki je »doživela mrcvarjenje enega dela slovenske zamejske kulture, pretrpela toliko psiholoških in fizičnih mučenj s strani Italijanov, najprej v letih, ki so ji uničila družinsko srečo, ji ugrabila moža, kasneje pa je sama v najstrašnejši obliki doživela zločin nad lastno osebo, kateri je bilo odvzeto vsakršno človeško dostojanstvo«. (Brecelj, 2003, str. 103)

Kaj, človek, iščeš tod ves bled in skrušen?

V svoj dom bi rad, a ni ga več ob cesti ...

In drage kličeš, pa jih je zasulo ...

Moj Bog! Vse, vse ko v žalostni povesti.

Verzi izhajajo iz njene pesmi *Slika iz vojnih dni*. Tu se dotika motiva izgube dragih v tragični vojni vihri, kjer človek ostane pred breznom ničā, ničesar, kar je imel pred njo, sploh pa nikogar več ni. Vojna tragika, ki je zajela tudi njo samo, in z njo povezane hude preizkušnje totalitarnega režima, mučenja in trpljenja, ostaja v njeni poeziji na kolektivni ravni, pesnica se staplja s trpečim narodom, čuti, občuti z njim, ne izpostavlja lastne usode, ampak sluti, da je trpljenje vseobsegajoče.

Kolektivne usode se dotika s slikanjem posameznih primerov in prizorov iz življenja, ki jo obdaja. Tudi v dvanajstih sonetih cikla *Slike iz vojnih dni* opisuje izseke iz življenja ljudi in vojno tragiko, ki se jih je dotaknila in v njih pustila neizbrisne pečate in bolečine. Ob tematizaciji vojne velikokrat problematizira tudi vlogo ženske v moriji, ki jo prinašajo politične razmere. Žensko prikaže kot sicer pasivno udeleženko, mater padlega sina ali tisto, ki daruje, kar ima najdražjega na svetu — otroka, za svobodo naroda, ali kot partnerko v vojni padlega vojaka. Tudi v omenjenem ciklu *Slike iz vojnih dni* se pojavi motiv matere kot tiste, ki v vojnih razmerah izjemno trpi za svoje otroke. Najvišja vrednota ženske je materinstvo in to je v razmerah, v katerih živi, tudi ključna vloga, ki povzroča pri ženskah neizmerno trpljenje, strah in bojazen, da se njen otrok iz vojne ali internacije ne bo nikoli več vrnil. Strahovi in bojazni pri Ljubki Šorli niso individualizirani, ampak jih ponovno odslikava na kolektivno raven, na trpljenje vseh mater v času vojne in daje vtis, kot da je usodam, ki jih slika, priča v neposredni bližini:

imela dom je in sinove tri ...
Zdaj ve samo še za grobove tri ...
In ona več ne more se jokati.

Sočutje in razumevanje, ki ga goji do slovenskih mater in vživitev v njihovo trpljenje in strah za življenje lastnih otrok jasno nakaže tudi v štirinajstem sonetu sonetnega venca, posvečenega pokojni materi z akrostihom **TEBI MOJA MAMICA**, v verzih:

a tebi venec vernih mater hrani,
ki tla slovenska z znojem so pojile
in težo ječ in taborišč nosile
za rod razbičani, za dom teptani.

Prav v motivu ženske kot aktivne soudeleženske za dosego svobode naroda je iskati posebnost poezije literarnih ustvarjalk, povezane s političnim nasiljem in represijo. Te pesmi izpričujejo pomen žensk za svobodo naroda, v tej literaturi se jasno izkaže pomemben doprinos, ki ga ne nosi zgolj aktivna udeležba v vojni in njenih bitkah, ampak je zasluge potrebno priznati tudi ženskam, njihovi skrbi, trpljenju in neuklonljivosti; do svobode in neodvisnosti slovenskega naroda so tudi neuklonljive in trdne slovenske ženske in matere pripomogle, vendar tega priznanja niso deležne. Prav iz tega razloga sem tudi sama v nekaterih pesmih Ljubke Šorli, posebno pa v njenem sonetnem vencu z akrostihom **TEBI MOJA MAMICA** in drami Mire Mihelič, ki jo bom obravnavala v nadaljevanju, iskala in našla spomenik vsem zaradi političnega nasilja in represije trpečim slovenskim materam.

Ob tematizaciji vojne kot obliki političnega nasilja, ki posebno prizadene tudi njene pasivne udeležence, med katere sodijo tudi ženske, velja omeniti tudi motiviko zapuščenih vasi, src, ki ječijo v tujini, in polj, napojenih s solzami in krvjo, ta zbuja v človeku občutke osamljenosti, nesreče in bolečine. Trpeči in tlačeni narod je Ljubki Šorli segel do srca v tolikšni meri, da mu je motivno posvetila velik del svojega pesniškega opusa.

O, mnogo je domov še zapuščenih
in mnogo njiv, vrtov neposejanih —
tujina pridne je roke zlomila.

Podobo »tujine« pesnica večkrat uporabi za ponazoritev okupatorja in njegovih represivnih ukrepov do slovenskega naroda. Tujina tako ne ponazarja zgolj nekaj oddaljenega, tujega, temveč tisti politični režim, okupatorja, ki je slovenskega človeka odtujil lastni zemlji in ga zaslužnil. Nikdar zanj ne uporabi ostrejše ali eksplicitnejše obtožbe, poimenovanja ali graje njegovih dejanj, sploh tistih podlih in nečloveških, ki so tako usodno zaznamovala njeno in življenje njenih bližnjih.

Vasi osamljene, zaprte kočje,
po gričih in dolinah posejane —
vse so pekoče, krvaveče rane.
Po njih nešteto src v tujini joče.

Med poezijo, ki se dotika političnega nasilja in represije, najdemo tudi motiv zapuščenih in od nikogar obiskanih grobov in talcev, rojakov, ki so umrli za domovino po krivici, zaradi krivičnega političnega sistema, v katerem sta izginila vsakršno sočutje in usmiljenje, deležni pa niso niti dostojnega in človeka vrednega pokopa. Tak primer najdemo v pesmih: *Ob Soči*, *Bazoviškim žrtvam v spomin*, *Žalostna pesem*, *Nekje v gorah*, nastala v spomin sedmim talcem iz Poljubinja:

pod njim kot seme gorskih rož
zasuto je srce —
a za junaka mrtvega
nihče, nihče ne ve ...

Vojna je za sabo pustila samo opustošenje, požgane vasi, pobite ljudi, trpljenje v srcih dragih in neizbrisni pečat mučenemu in od okupatorja tlačnemu narodu.

Samo med grobovi lahko po tolikšni moriji človek išče znance in drage ljudi. In prav v takšnem stanju se je znašla tudi Ljubka Šorli, odvzeti so ji bili dragi, vendar je njena življenjska moč nikoli ni zares zapustila. Tako izrazi svojo bolečino v pesmi *Kje so dragi*:

ali kje so moji dragi,
ki bili so ves moj svet?
Saj nikogar več ne najdem ...
Kam za njimi vodi sled?

Oh zakaj, zakaj sprašujem?
Saj predobro sama vem:
med grobovi tam jih najdem.
Tja med križe romat grem.

Vitalizem, neuklonljivost, srčnost in predvsem neizmerna vera in upanje v boljšo prihodnost vejeta iz poezije Ljubke Šorli tudi pri opisovanju najhujših in najbolj bolečih življenjskih izkušenj. Od kod je črpala tolikšno moč in veselje do življenja, je vprašanje, ki sem si ga pri obdelovanju njenega pesniškega opusa zelo pogosto zastavljala. Prišla sem do pomenljive vzporednice med njeno veliko ljubeznijo do narave, Boga in slovenskega naroda, ki je ključnega pomena za razumevanje njene vzdržljivosti v trenutkih življenja, ko sta bila sama in slovenski narod najbolj tlačena, zapostavljena in ponižana.

Narava predstavlja v njeni poeziji ključni medij, saj skorajda ne najdemo pesmi, v kateri se ne bi pojavile podobe iz narave. Poleg tega predstavlja narava uteho, upanje in pokoj razboleli duši, sama se vanjo vedno znova vrača po tolažbo in počitek. Stopi se z zemljo, bolj kot trpi in bolj kot je skupaj z narodom tlačena in podjarmljena, bolj to povzroča njeno navezanost in ljubezen do lastne zemlje — domovine, na nek način jo celo enači z materjo, slovenska zemlja ji predstavlja ideal, za njo in z njo trpi za svobodo slovenskega naroda izpod tujega jarma. Tako ponazori svojo ljubezen do zemlje — domovine — matere v pesmi *Moji zemlji*:

bolj si uboga
zemlja moja,
bolj te ljubim,
bolj sem tvoja.

Narava ji predstavlja že sama po sebi višek božjega stvarstva, tisto stvaritev, kjer se božja moč najbolj nazorno kaže, v vsej svoji veličini in vsemogočnosti, to ponazori tudi v verzih pesmi *V poletni noči*:

najlepše se človeštvu Bog
je v stvarstvu razodel.

Sama je globoko verna in ji prav zato narava, kot tudi samemu slovenskemu narodu, s katerim se v svojem trpljenju popolnoma stopi, predstavlja vez z zemeljskim in onstranskim svetom, zato se vanjo zateka in v njej išče in vedno znova najde tolažbo. V stiku z naravo se ji ponuja upanje na rajsko, posmrtno življenje, kjer ni krivic in bolečine. Zemeljski svet je sicer poln gorja, trpljenja in nečloveškega obupa, slovenski narod v njem živi v sužnosti in je ves čas tlaččen in poniževan, se pa človeku ravno v naravi razodeva veličina posmrtnega, večnega življenja, kjer bo slehernik poplačan za svoje trpljenje, narod bo našel svojo svobodo, posameznik zadoščenje za trpljenje, sama pa večno združenje s pokojnim soprogom.

Narava je v poeziji Ljubke Šorli tisti medij, ki nudi zavetje, toplino in pokoj razboleli, teptani človeški duši. Te se najbolj nazorno dotika v pesmih o tolminski in goriški pokrajini, kjer je v pesmi vtakala vso čarobnost in harmonijo teh, njej tako ljubih krajev. Narava je stalna spremljevalka tudi v njenih pesmih, povezanih s trpljenjem, politično represijo slovenskega naroda in nje same. Narava je tisti medij, kamor človek beži pred kruto in neusmiljeno človeško civilizacijo, ki je izgubila čut za človeškost in sočutje. Narava je pogosto tudi edina, ki s trpečim človekom sočustvuje, je z njegovim trpljenjem v sozvočju, ko vse drugo odpove. Pesničina zlitost in odvisnost od narave je tolikšna, da narava z njo celo čuti, tako izrazi v pesmi *Moja zemlja*:

ljubim vas, moje zelene planine,
ljubim vas, moje gore!
Temni gozdovi, polja, ravnine,
joče mi z vami srce.

Narava se v njenih pesmih zlije s človeškimi občutki, tudi ko trpi, tako Soča »bolešno šumi«, polje pa »toži svojo bol«.

Naravo v nekaterih primerih nakaže tudi kot disonantno s človekovimi čustvi in občutji, jasno nakaže nasprotje med nespremenljivo lepoto narave in žalostjo, ki preveva trpečo mater v ciklu *Slike izza vojnih dni*, ki trepeče za v vojni izgubljenim partnerjem, očetom svojega novorojenega sina:

na vrtu, z dalijami vsa posuta,
blesti se v soncu greda nasmejano.
A mater skrb teži in noč prečuta.

Slika iz narave velikokrat ponazarja človekovo razpoloženje in občutke, oz. jih stopnjuje do skrajnosti.

Vse življenje ji misli bežijo v tolminski svet, ko jo življenje najbolj bije in pesti, se opaja s spomini na srečno otroštvo med tolminskimi gorami v prečudoviti pokrajini, tu najde pokoj in pristni stik z Bogom. Tako izrazi v pesmi *Misel moja* uteho, ki jo išče v rodnem kraju:

misel moja, romarica tiha,
med gore v domači svet potuje.
Mnogo upa, mnogo pričakuje —
med veseljem in boleščjo niha.

Sprejemanje in sprijaznjenje z bolečino in trpljenjem je temeljna značilnost pesništva Ljubke Šorli.

Tlačitelja slovenskega naroda in političnega režima, ki je tudi njej prizadejal toliko hudega in končno razdrl njeno družinsko in življenjsko srečo, nikoli ne obtožuje ali zaničuje, prav tako kot sama tudi slovenski narod spokorno in potrpežljivo sprejema trpljenje in bolečino, ki sta mu naložena.

Represija, trpljenje in tlačenje slovenskega naroda, s katerim se je tankočutna Ljubka Šorli spojila in vtkala njegovo usodo v svojo lastno, so v veliki meri pogojevali velik del njenega pesniškega ustvarjanja, o čemer priča tudi ena izmed prvih objavljenih pesmi *Naš božič*, kjer slika božično noč, ki vliva upanje in vero v srca »trpečih in teptanih«. Že od začetnih objav pesmi je njene misli in čustva v veliki meri zaposloval trpeči in tlačeni slovenski narod, svojo usodo je prepletla z njegovo, se z njim spojila, postala sta homogeno telo in duh, ki v njenih pesmih prav zaradi svoje spojenosti deluje toliko bolj tragično. Politično nasilje in represijo tako lahko pojmuje kot ključni dejavnik in gibalo njenega pesništva.

Pesmi, ki se dotikajo usode trpečega in zapostavljenega slovenskega naroda, in tistih, ki se dotikajo lepote narave, ki jo kali in uničuje človeško trpljenje, sta vsekakor pogojevala politično nasilje in represija. Potrebno pa je poudariti, da je to isto gibalo vplivalo tudi na ljubezenski cikel sonetov, posvečen prezigodaj preminulemu, ljubljenu možu Lojzetu Bratužu, na pesmi, ki se dotikajo njene lastne usode in bolečine, spominov, ki so ji ostali v težkih dneh edini vir tolažbe in upov. Tudi te sta pogojevala politično nasilje in nehumano ravnanje najprej s soprogom, njo samo in narodom, ki jo je obdajal in do katerega je čutila neizmerno navezanost in ljubezen. Ugotovitev, da je vir bolečine zanjo in za slovenski narod isti, je po vsej verjetnosti povzročila, da tudi tista najbolj intimna izpoved, ki naj bi ponazarjala njeno bolečino in trpljenje, ni več samo njena lastna in sebično individualna, temveč je to kolektivna bol, ki v njeni poeziji, tudi v primeru njene najbolj intimne ljubezenske izpovedi, izražene v sonetnem vencu z akrostihom LOJZETU BRATUŽU, te ravni nikoli ne zapusti.

Edini vir tolažbe ji ob težkih življenjskih preizkušnjah ostaja vera in spomin na dni, ki se nikdar več ne povrnejo, od tu črpa moč za križev pot življenja, ki se razprostira pred njo, vendar nikdar ne kloni. Tako je izrazila v pesmi *Poslednji čas*, misel, spomin kot edino tolažbo, ki ji je še ostala in ob kateri se še lahko napaja:

zdaj le še misel boža to lepoto
in išče srečo, ki je več ne bo.
Spomin kot iskra je nepogasljiva —
srce do konca se ogreva z njo.

Posebno mesto je potrebno pri obravnavi lirike, ki se dotika represije in nasilja, povezanega s političnim sistemom, nameniti sonetnemu vencu *Ti in jaz in tri leta življenja* z akrostihom LOJZETU BRATUŽU, v katerem pride do ostrejšega zaznamovanja tlačitelja slovenskega naroda in njegove »zločinske roke«, ki je njenemu soprogu zadala smrt. Menim, da pride v tem ciklu do najbolj radikalno izraženega upora proti temu, kar je italijanski okupator povzročil slovenskemu narodu v času okupacije. Sonetni venec je sicer ena izmed najbolj intimnih pesniških izpovedi Ljubke Šorli, kateri se kolektivna zavest na prvi pogled jasno in razločno umika in na površje prihaja ljubezen kot tista temeljna in čista gibalna sila pesničinega življenja. Prav zaradi tega je ta cikel toliko bolj tragična izpoved ženske, ki ji je totalitarni režim in njegovo nasilje nad slovenskim narodom prizadejal v življenju največje in najhujše udarce. Družinska sreča, nad katero je gojila toliko upov in ki ji je prinašala v življenju največje zadovoljstvo, je bila kmalu skaljena:

pa se nebo stemnilo je nad nami:
na pragu sreča je slovo jemala —
na pot sva pokropila jo s solzami.

Diktatorski režim, represija, nasilje in zločin, s katerim je bil umorjen njen soprog, so ubili tudi bistvo nje same, njen osrednji, najgloblji del, njeno edino ljubezen:

mladost sem svojo nate naslonila,
ki bil si sanj dekliških hrepenenje —
edini, ki sem v srcu te nosila.

V tem ciklu pride do najbolj radikalnega zaznamovanja okupatorja in tlačitelja slovenskega naroda, imenuje ga sovražnik, s čimer jasno nakaže razmerje do fašističnega sistema, nikoli pa ne gre v svojih obsodbah preko tega, nikoli ne sodi dejanj, čeprav so bila kruta in vredna obsodbe, rešuje jo brezpogojna vera in odpuščanje:

trpela zate, v strahu trepetala
sem oni dan — dan grenkega spomina,
ko ti zločinska roka je pelina
morilnega nasilno piti dala.

Ne le da je smrt Lojzeta Bratuža zakrivilo brezkompromisno in nečloveško ravnanje fašističnega režima, celo dostojnega pogreba ni bil deležen. Na poslednjo pot ga ni spremljala slovenska pesem – bila je s silo zatrta in utišana. Tu doseže tragika pesničinega položaja svoj vrh, Lojze Bratuž je bil namreč pevovodja in mu je bila slovenska beseda in pesem nasploh izjemno draga in milozveneča, zanjo se je tudi izpostavil smrtni nevarnosti. Tudi slovensko pesem in izraz je okupator po sili zatrl, ne le naroda:

zaman v slovo si zadnjo pesem čakal —
vkovana v molk, po sili je molčala;
od daleč narod je za tabo plakal.

Sonetni venec, posvečen pokojnemu možu Lojzetu Bratužu, je osrednja intimna izpoved Ljubke Šorli in priča o tragični usmrčitvi moža, dotakne se tudi mučenja, ki ga je sama pretrpela z okupatorjeve strani:

usodo grenko z njimi sem delila;
trdo, ko les neobčutljivi tnala
me tujca pest je dan za dnevom bila.

Njena intimna izpoved ljubezni, vere in bolečine se v enajstem sonetu cikla ponovno poveže z narodom, njegovo usodo in trpljenjem, ki je njej lastno in hkrati jo prav to tako tesno in neizpodbitno veže nanj. Tako zase kot za tlačeni in ponižani narod vidi upe in vero v boljšo prihodnost:

življenja ni mi strla moč grozeča,
v nadzemski svet me vera je krepila,
kjer bo nekoč se duša odpočila,
po miru in pokoju hrepeneča.

Hkrati pesnica v tem ciklu ponazori prepada, ki vlada med njenimi upi in željami ter dejanskim stanjem stvarnosti, v kateri živi, kjer je človek pozabil na sočloveka in kjer vlada le še nasilje, sovraštvo in bolečina:

ves svet z grobovi vojna je pokrila
in opustošila dežele cele;
človeški rod koval je upe smeje,
da mu pravica bode mir zgradila.

V sonetnem vencu, posvečenem pokojnemu soprogu Lojzetu Bratužu, sem sama videla tudi motivno stopitev bistva njene poezije, saj v njem združi vse glavne motive, ki spremljajo njeno pesniško ustvarjanje: ljubezen, vero in narod.

Pravica je izgubila svoje mesto, nihče je več ne ceni, veliki narodi si podjarmljajo manjše in jih zaslužnjujejo, nihče nima več čuta za pravičnost, usmiljenje in ljubezen. Razočaranje nad svetom in njegovo ureditvijo izrazi tudi v sonetnem vencu posvečenemu pokojni materi, z akrostihom: **TEBI MOJA MAMICA**, v verzih devetega soneta:

v poštenju svojem, vsi so zagrenjeni,
ki tu z Jernejem iščejo pravico,
ki dvignjene glave trpe krivico.
Nihče se zanje od ljudi ne zmeni.

Ob izgubi dragih oseb lahko le med grobovi išče utehe, hkrati pa so grobovi kraj buditve neizbrisnih, srečnih spominov. Posebno na grob moža se vedno znova rada vrača, tu ima s pokojnim možem neverjeten stik in ji predstavlja tudi kraj, kamor se umakne pred kruto resničnostjo sedanjosti, v kateri vladata sovraštvo in trpljenje. Grob in pokopališče kot kraja utehe, stika z pokojnimi in ljubljenimi osebami najdemo v pesmih: *Kadar ciprese šumijo*, *Oj, deklica, zakaj ...*, *Na pokopališču*, *Si slišal? Ne vem ...*, *Prišel si*, *Poslednje srečanje* in *Spomini*. Tudi grob in pokopališče predstavljata kraj, kjer poleg narave najde pristnejši stik z Bogom, onstranstvom in upanje, da bo vsaj po smrti lahko zaživela srečnejše, predvsem pa pravičnejše življenje:

ne vem čemu tvoj grob mi vse bolj svet
postaja ... božji kraj, kjer duša moli.
In križev dolge vrste naokoli.
Združuje naju Bog, na njih razpet.

Ob motiviki groba pride jasno na dan tudi globoka vera, ki sicer preveva celoten pesniški opus Ljubke Šorli, v posmrtno življenje in ljubezen, ki če ni imela možnosti na tem svetu in je bila nasilno zatrta in uničena, bo vzcvetela in se razplamtela v vsej svoji veličini v posmrtnem življenju, onkraj groba. In prav ta vera je tista, ki Ljubko Šorli navdaja z upi in ji vliva poguma v težkih življenjskih preizkušnjah. Ostajajo ji tudi spomini, ob katerih se napaja in ti ji vlivajo moči, da vzdrži kljub težkim preizkušnjam in tlačenju, ki ga je deležna. To zelo jasno izrazi v pesmi *Poslednje srečanje*:

tvoj grob, moj dragi, posvečen je kraj;
zlati ga zgodnji svit in pozna zarja.
Tu misel svet mi čudno lep ustvarja —
svet moj in tvoj, ki ni ga več nazaj.

Ko srečala se bova jaz in ti,
se bo čas tiho večnosti umaknil,
in Bog bo moje duše se dotaknil,
da prosta krivd v vstajenje zaživi.

V globoki veri, brezpogojnem odpuščanju in prenašanju trpljenja in krivic, ki ga ta vera uči, je iskati ključ za neuklonljivost in vzdržnost Ljubke Šorli kljub hudemu mučenju, smrti dragih in krutemu zatiranju slovenskega naroda.

Pesmi Ljubke Šorli so v obliki lirskega subjekta pogosto generalizirane na dekcle, ki žaluje za v vojni izgubljenim partnerjem, za katero slutimo, da gre v resnici za pesnico samo, z generalizacijo pa želi doseči popolno stopitev s trpečim narodom in ne le izpostavitev lastnega trpljenja, čeprav so čustva, ki jih v pesmih nakazuje, individualna.

Motivna posebnost, ki jo srečamo v pesmi *Na očetovem grobu*, je tudi trpljenje otroka zaradi političnega nasilja, ki mu je odvzelo roditelja. V tej pesmi sta sicer otroka, ki v njej nastopata generalizirana na dečka in deklico, s čimer ponovno doseže prenos usode svojih otrok ob tragični izgubi očeta na vse otroke, ki so zaradi krivičnega političnega sistema izgubili roditelja. Že ob omembi njune starostne razlike lahko sklepamo, da sta otroka, ki se pogovarjata ob očetovem grobu in obujata spomine na srečne, pretekle dni, ko je bil oče še živ, njena otroka. Ob motivu trpečega otroka tragika njene poezije doseže svojo skrajno mejo, krivični politični sistem zajame in povzroča trpljenje tudi najmlajših in najbolj ranljivih bitij.

Usodo in trpljenje zatiranega in od okupatorja teptanega naroda je najbolj nazorno prikazala v pesmi *Krik zatiranih*. Izpostavljen je strah slovenskega človeka in hrepenenje ter želja po svobodi:

kje naše sonce je? Kje je svoboda?
Kdaj se megla bo in noč razpršila?
Kri naših bratov, junakov, naroda,
ni te še, zemlja, dovolj napojila?

Usode tlačenege, zatiranega slovenskega naroda, pregnanstva in izseljenstva se dotika tudi v pesmih *V pregnanstvo* in *Izseljenčeva božična pesem*.

Motivno se je ob pesmih Ljubke Šorli, ki obravnavajo politično nasilje, potrebno dotakniti tudi motiva politične, prisilne internacije, zapora in taborišča, ki se pojavlja v pesmih: *V ječo*, *Obisk v celici*, *Jetnikova pomlad*, *Na večer v zaporu*, *Večer v Zdravščini*, slednja se dotika tematike koncentracijskega taborišča, v katerem je bila Ljubka Šorli internirana. Motivno so si pesmi sorodne, v njih je nakazano hrepenenje po stiku z naravo, ki je človeku v zaporu onemogočen. Po vsej verjetnosti je velika navezanost na planinski tolminski svet in naravo na sploh tudi Ljubki Šorli med internacijo povzročala veliko težav, tam je bila priča le golemu zidovju in hladu ujetništva:

k meni pa ne more zarje luč —
mrzli me obdajajo zidovi,
kakor da železni so okovi.
Kdaj razklene jih svobode ključ?

Izjemna ljubezen do domovine, naroda in slovenskega jezika je prepletena skozi celoten pesniški opus Ljubke Šorli, ljubezen, ki jo veže na narod in njegov jezik, je izpričala tudi v pesmi *Slovenska govorica*, kjer ponazori jasno diskriminacijo in prepoved slovenske govornice in kulture v času tuje okupacije, okupator ne samo da je fizično zatiral slovenski narod, odvzeti mu je hotel tudi svoj jezik — temelj kulture:

po naših dušah je vsa dolga leta
beseda tuja ko kladivo bila,
da bi poslednjo iskro zadušila,
ki v njih bila je od pradedov vneta.

V pesmi poudari neizmerne upe, ki jih je slovenski človek kljub okupatorjevemu pritisku gojil in niso nikdar umrli, prav tako pa tudi želje na boljšo prihodnost naroda in jezika. Ta jezik in narod sta si ponovno pridobila svojo veljavo in izraz:

spet se čez polja, kakor pesem ptice,
glasijo zvoki naše govorice,
ki nam molitev je, in vrisk, in jok.

Pesem zaključí s prošnjo Bogu, naj nikdar več ne dopusti, da bi »morje sile« še kdaj zatrló slovensko govorico, ki je tako sladka in mila. Njena poezija z zgodovinskim preobratom, ki se je zgodil po drugi svetovni vojni, razpadom fašističnega političnega sistema in dosego ponovne svobode slovenskega naroda, predvsem pa ponovno uvedbo slovenskega jezika, doseže svoje apokaliptične napovedi, vera in upanje v njenih pesmih prineseta slovenskemu človeku svetlejšo in boljšo stvarnost.

7. Ravensbriški lager; odmevi političnega nasilja v pesniškem svetu Vere Albreht in Katje Špur

Na dušo lega moreč občutek, ki ga ustvarja negotovost; kaj se bo zgodilo z menoj, kaj me čaka jutri, morda še danes? Občutek tesnobe zraste v neskončnost zlasti zvečer, ko napolni strah pred nočjo vse kote. Nihče pa ne govori o tem, kar muči vse: zasliševanje ponoči. To so strašne duševne muke, ko hočejo s silo izsiliti iz človeka priznanje tudi takih stvari, ki jih nikoli nisi storil; ko izsiljujejo izdajanje sodelavcev, skrivališč, o katerih nisi nikdar slišal, tiskovin, ki jih nisi nikoli videl. Priznanja izsiljujejo z udarci s palico ali jermenom — dokler ne omedliš. Potem te polivajo z mrzlo vodo, da se zaveš — in »zasliševanje« se prične znova.

(Vode, 2000, str. 215)

Tako Angela Vode opisuje taborišče v Ravensbrückeru v svojih spominih. V isti situaciji in taborišču sta neskončne dneve trpljenja in poniževanja preživljali tudi Vera Albreht in Katja Špur.

Vera Albreht je bila rojena 12. februarja 1895 v Krškem, v znani družini Kessler, ki so jo večkrat obiskovali slovenski umetniki. Pod Gorjanci je preživljala zgodnje otroštvo, nato počitnice, ta doživetja pa opisala v knjigi *Nekoč pod Gorjanci*. Starši so jo v želji po šolanju svojih otrok vpisali na učiteljske in na mestni dekliški licej v Ljubljani, saj so imela dekleta možnost šolanja le tam.

Vera je bila na liceju zelo dejavna: pisati je začela leposlovje in spodbudila skrivni rokopisni list *Gospodična Cizara*. Ime zanj je dobila v pripovedih, ki jih je v otroštvu poslušala pod Gorjanci. Po maturi se je vpisala na eksportno akademijo¹ na Dunaju in se po enoletnem študiju zaposlila v Celju. Ob koncu prve svetovne vojne se je kot sestra rdečega križa pridružila Maistrovim borcem za severno mejo. Istega leta se je tudi poročila s pesnikom in pisateljem Franom Albrehtom.

Med obema vojnama je bila izredno družbeno dejavna: sodelovala je v ženskem gibanju, mednarodni ligi za mir in ob tem pisala osebno izpovedne in socialne pesmi.

¹ Naziv akademije je bil Export-Akademie, sodila je pod okrilje Univerze na Dunaju, njeni slušatelji pa so prisostvovali predavanjem iz ekonomije. Ustanovljena je bila leta 1898, leta 1919 pa so jo preimenovali v »Hochschule für Welthandel«. (Rüeg, 2004, str. 49)

Objavljala jih je v *Ženskem svetu*, *Ženskem gibanju* in listih za otroke, saj je zanje napisala kar precej pesmi in proznih del. Med okupacijo je skupaj z možem sodelovala z Osvobodilno fronto, jeseni leta 1941 pa je postala njena kuhinja uredništvo ilegalne radijske postaje Kričač.

Večkrat je bila zaprta, januarja 1944 pa so jo Nemci odpeljali v Ravensbrück, istega dne kot njenega moža v Dachau. Taborišče sta oba preživela, se vrnila v Ljubljano in se ponovno dejavno vključila v družbeno in kulturno življenje. Taborišče in življenje v njem je imelo v njenih delih izjemno močan odmev, tam je kljub popolni prepovedi posedovanja papirja in pisala napisala več pesmi.

Pesmi je objavila v zbirki Ravensbriške pesmi skupaj s Katjo Špur, prav tako taboriščnico, rojeno 20. novembra 1908 v Velikih Kapljah. Katja Špur je meščansko šolo obiskovala v Ljutomeru in nato gimnazijo v več krajih. Po končani gimnaziji se je vpisala na Filozofsko fakulteto v Ljubljani in leta 1936 diplomirala iz slavistike in romanistike. Že pred drugo svetovno vojno se je uveljavila s socialnimi črticami in reportažami. Sodelovanje v Osvobodilni fronti slovenskega naroda je tudi njo pripeljalo v žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück ter nato v podružnico Barth ob Baltskem morju. Z vprašanji graditve socializma se je ukvarjala tudi po končani vojni in na to temo napisala več knjig, za eno izmed njih, *Plugi orjejo*, je prejela tudi Levstikovo nagrado. Poleg tega je izdala tudi ljubezensko »liriko v prozi« z naslovom *Dva studenca* in pesniško zbirko *Vezi*, v kateri je tematsko obdelala vezi med materjo in hčerjo ter leposlovno-dokumentarno pripoved iz narodnoosvobodilnega časa *Slepa v pregnanstvu*. Poleg pesnikovanja in pisateljevanja je opravljala tudi novinarski poklic. Bila je tudi prevajalka iz bolgarščine in romunščine. (Muser, 1977)

Zbirka Ravensbriške pesmi, ki jo je uredila in spremno besedo zanjo napisala Erna Muser, predstavlja in odkriva »dve značilni, a različni taboriščni podobi — ravensbriško, tisti del industrije, brez esesovskih in Siemensovih delavnic in podobo delovnega taborišča, ravensbriške podružnice, kakršnih je bilo vse več in so s podružničnimi taborišči velikih taborišč prepezale vso Nemčijo in jo spreminjale v eno samo koncentracijsko taborišče.« (Muser, 1977, str. 75)

Življenje internirank v ravensbriškem koncentracijskem taborišču in njegovi podružnici,

se je poleg večnih, ure in ure trajajočih apelov, in neprestanega strahu pred nasilno smrtjo preživelim najgloblje zarezalo v spomin s sprejemom z brcami in klofutami, s srečanjem s popadljivimi psi, z esesovskimi strežarji in paznicami, namerno vzgojenimi in prepričanimi o vzvišenosti svojega naroda in o manjvrednosti ter zavrnjenosti vseh drugih narodov in plemen.

In potem številka, ki je prišita na progasto taboriščno obleko, svobodne ljudi spreminja v brezpravne sužnje. A kljub številkam, kljub nesmiselnemu trpinčenju, kar naj bi jetnikom in jetnicam zlomilo voljo in jih tudi notranje spremenilo v sužnje, je v pesmih omenjenih pesnic čutiti upor, ki se dviga iz src vseh jetnic, upor ki kriči po maščevanju, poravnavi krivic, hkrati pa upor proti vsiljevanju volje, ki se človeku iz dna njegovega bistva upira.

(Muser, 1977, str. 76)

Kljub nečloveškemu ravnanju z jetniki v taboriščih so le redko dosegli, da bi zavedni politični jetniki in jetnice zatajili svoj narod, zanikali svojo državo, češ da je ni več, kakor so hoteli vsiljevati predvsem Jugoslovanom in Jugoslovankam.

Zavedni politični jetniki in jetnice se niso odpovedali svojemu prepričanju za ceno mučenja in trpljenja, niso obupali nad zmago zavezniških vojska, predvsem pa nad zmago človeškosti, ki mora prej ali slej zakorakati svojo zmagovalno parado v svet, v katerem je zamrlo vsakršno človeško čustvo, predvsem sočutje.

Da je telo lahko vkleniti, zaslužjiti, ponižati, duha, predvsem upornega in tistega ki kriči po pravici, pa izjemno težko oz. nemogoče, pričajo tudi pesmi Vere Albreht in Katje Špur. Pesmi so še dandanes živ in slikovit prikaz sveta kakršnega je nemški nacizem v svoji brezmejno nečloveški oholosti in brezumnosti, v svoji načrtni krutosti namenil političnim nasprotnikom in nasprotnicam, »manjvrednim« narodom in rasam in še posebej pripadnikom in pripadnicam narodno-osvobodilnih gibanj.

(Muser, 1977, str. 77)

Koncentracijska taborišča in internacije v teh so bile ena izmed najpogostejših oblik kaznovanja in nadzorovanja domnevnih političnih nasprotnikov in pripadnikov »nižjih« ras, poleg tega pa jih sama pojmem kot najhujšo in najmanj človeško obliko političnega nasilja. Tu je bil človek izpostavljen počasnemu, človeka nevrednemu umiranju, polnemu poniževanja.

Kljub temu je poezija avtoric, ki jo sama jemljem pod drobnogled, polna pokončnosti, upornega duha in upanja, ki se mi je tudi zdelo glavna gonilna sila in bilka, katere so se interniranci v koncentracijskih taboriščih lahko oprijeli, da niso klonili pod bremeni sovraštva in brezmejnega trpljenja.

To ni poezija brezupa, žalosti, kar bi glede na psihofizično stanje jetnic lahko pričakovali, temveč predstavlja poezija tisti medij, s katerim ponižan in razžaljen človek lahko doseže upor, izhod iz brezupne vsakdanjosti lagerja v višave, kjer vlada svoboda in je človekovo življenje spoštovano in cenjeno.

Skozi poezijo avtorici iščeta katarzo, osvoboditev in rešitev. Taboriščni red je hotel tudi to izničiti, okrniti človeka tudi za stvaritve duše, poezijo in umetnost nasploh:

papir in svinčnik sta bila v taboriščih strogo prepovedana in gorje jetnici, ki je pri njej paznica našla kak popisan košček papirja. Preiskave so bile pogoste, tudi telesne, a vendar je bilo še najbolj varno nositi prepovedane stvari s seboj. Do papirja, največkrat raznih tovarniških obrazcev, na hrbtni strani navadno praznih, in do koščkov že skoraj porabljenih svinčnikov so najlaže prihajale jetnice, zaposlene po obratnih pisarnicah. Tovariško so jih »organizirale« tudi za sojetnice, ki te priložnosti niso imele. Popraševanje po teh prepovedanih dobrinah je bilo veliko, saj papirja in svinčnikov niso potrebovale le tiste, ki so same pisale pesmi, ampak tudi druge, ki so si hotele te pesmi prepisati ali zapisovati pesmi znanih pesnikov različnih narodov. Veliko jetnic je znalo cel kup pesmi na pamet. Pesem — lastna ali tuja — je bila v tolažbo, olajšanje, v pozabo, bila pa je tudi pripomoček za tiste, ki bi se bile rade temeljiteje seznanile s tem ali onim jezikom, saj je bila z jeziki taboriščna »visoka šola« kaj radodarna.

(Muser, 1977, str. 84)

»Pot, ki jo je pri prepisovanju in zapisovanju ubirala v taborišču nastala pesem, je izjemno zanimiva in spominja na pot ljudske pesmi — iz kraja v kraj, od ust do ust, pri čemer se je spreminjala, združevala in razdruževala«. (Muser, 1977, str. 77)

Poezija s taboriščno tematiko Vere Albreht in Katje Špur je izjemno vezana na realnost. Če jo primerjamo s poezijo Ljubke Šorli, je ta poezija veliko bolj doživljajska, dogajanje v bližnji okolici je neposredno vpleteno v pesniško stvaritev, medtem ko je pri Ljubki Šorli dogajanje le nakazano, predvsem ko gre za politično nasilje, pri opisih in dogajanju v naravi pa je tudi pri njej čutiti veliko mero doživljajske note.

Pesmi Vere Albreht in Katje Špur lahko interpretiramo kot precej doživljajske tudi zaradi otopelosti, ki jo je taboriščno življenje povzročilo v internirancih, kjer ni bilo več prostora za človeška čustva in je postal človek le mrtev aparat za opazovanje okolice in njeno popisovanje.

Čustva, ki smo jim v večji meri priča v pesmih Vere Albreht in Katje Špur, so predvsem sovraštvo do nacističnega političnega sistema, gnus, čustva maščevalnosti, hkrati pa upor celotne biti krivičnim razmeram. Njuna poezija ostaja, tako kot je značilno tudi za poezijo Ljubke Šorli, na kolektivni ravni, v pesmih je kot lirski subjekt rabljena množica, do individualizma pride le v redkih primerih; trpljenje ostaja kolektivno, vseobsegajoče.

Poleg tega je pri obravnavi poezije Vere Albreht in Katje Špur potrebno poudariti, ponovno za razliko od poezije Ljubke Šorli, vezane na politično nasilje in represijo, da gre pri njiju za radikalnejši nastop zoper tlačitelja, okupatorja slovenskega naroda in nacistični sistem nasploh. Vera Albreht v svojih pesmih esesovske stražarje v taborišču naziva in imenuje z imeni, kot so: »peklenske zveri«, »sovražni bes«, »tujec, ki nas pokorava«, »črna pelerina«, Katja Špur pa jih naziva »črne vrane« in »sejalci smrti«. V tem lahko iščemo razliko v odmiku, ki ga je s svojo tankočutnostjo in željo po odpuščanju zmogla doseči Ljubka Šorli, in tistim, ki ga Vera Albreht in Katja Špur v svojem gnevu in krivici, ki sta jo neposredno doživljali, nista mogli doseči. V pesmih je ta gnev tudi ostro čutiti in velikokrat pesmi iz izpovedi trpeče duše prerastejo v odkrit odpor in upor ter ostro obsodbo nasilja in nečloveškosti nacističnega političnega sistema. Tako se Vera Albreht v pesmi *Črna pelerina* sprašuje o zaslepljenosti in nečloveškosti nemškega naroda:

mar je res za vse postala slepa,
da več ne vidi gnusa nam v očeh,
ki danes še veriga nas oklepa.

Tu je zaznati tudi neko inferiorno pozicijo, ki jo zavzame, sicer danes še suženj, jutri pa tisti, ki bo dosegel zmago nad tolikšno mero gorja in sovraštva. Do tega sovraštva in človeka, ki je toliko zaslepljen, da verjame v svojo večvrednost, v sebi čuti prezir in gnus. Podobno zasledimo tudi v pesmi Katje Špur *Bijo nas*:

v decembrskem snežnem viharju
spet gole in bose
na *štrafapelu* stojimo
in mraz nam z jeklenimi svedri
telo krotoviči,
bijo nas zveri podivjane
z dlanmi in petami
in z gumijastimi biči,
kot bi za stavo
uganjale z nami
krvavo zabavo.

Esesovci so tisti, ki izvajajo nasilje nad ljudmi, v katerih vidijo »manjvredne zveri«, a pesnica vidi zveri v njih samih in s tem nakaže vzvišen položaj, ki so ga jetnice s svojo pokončnostjo, neuklonljivostjo in nečloveško psihično močjo pokazale nasproti zaslepljenosti nacističnih stražarjev.

Krivice, ki se dogajajo v koncentracijskih taboriščih, vpijejo po maščevanju, ki prej ali slej čaka zaslepljen nemški narod, ta krik sta pesnici ubesedili tudi v pesmih. Krivica ne bo ostala nekaznovana, čeprav mora zaradi tega umreti brez števila žrtev, priče bodo ostale in te bodo maščevale vse krivično umorjene. Tako beremo v pesmi *Krulikum* Vere Albreht:

pred tabo zdaj trepeče nemški vrag.
In če je treba da prestopiš zadnji prag,
o poljska sestra, v mukah prekaljena,
jaz bom kričala v svet nepotešena
krivico strašno, ki ji ni meja.

Prav tako se v njeni pesmi z naslovom *Ob alarmu* napoveduje apokaliptični preobrat, ki se je tudi dejansko zgodil, zlo je živelo in preživelo samo sebe, večno ni moglo trajati:

Berlin, Berlin, to je naš cilj!
Plačajte, dajte, prav do tal,
prišel je veliki signal.
Razbijte v prah ga in pepel,
saj ga ves svet je že preklel.

Za vse tako apokaliptično naravnane pesmi je značilno začetno slikanje skrajno bednega in grozo zbujujočega stanja taboriščnic in njihov skrajni brezup, ki rodi do neba vpijoč krik zatiranih in preganjanih.

Neposredno obtožbo srečamo tudi v pesmi Katje Špur *Sejalci smrti* kjer je jasno nakazano, da vse, kar bo dobrega nemška zemlja rodila, če kdaj sploh bo, bo samo zaradi smrti, ki so jo mučeni in preganjani darovali njeni zemlji. Tu je jasno nakazan skrajno odklonilen odnos do celotnega zaslepljenega nemškega naroda:

če kdaj
požene kruh vam
iz krvavih tal,
ne pozabite,
da sleherni je klas
pognal iz naših kletev
iz naše muke.

Tudi sama oblika pesmi je svobodna, dolžina in razporejenost verzov pa spominja na vzdih, vzklike, ki se izvijajo iz človeka, ki trpi, molčati pa mu njegova pokončnost ne da, fizično so sicer le še okostnjaki, na robu življenja, moč in pokončnost jim daje duh — duh pravičnega. To Katja Špur zelo jasno ponazori v pesmi *Kolona*:

med črnimi bloki
in halo iz železobetona
pomika se danes kot včeraj
pošastna kolona
okostnjakov,
do tal poteptana,
v smrt omahujoča,
a vendar še zmeraj
pokončna!

Trpljenje in muke, ki so jih taboriščnice prestajale, niso bile zaman, čeprav morajo žrtvovati lastna življenja, ima njihova žrtev namen, spremlja jih spoznanje, da bodo nekoč krivice poravnane, pravica bo zmagala, tlačeni narodi bodo dobili svojo svobodo in enakopravnost, čeprav same tega ne bodo doživele. Izjemna narodna zavednost in upanje prevevata tudi iz pesmi Vere Albreht *Ne sprašujem*:

a vem, da bodo te noči minile
in da solze, ki zdaj polze na slamo
ležišč, kjer ždimo z ramo ob ramo,
niso zaman teh pogradov močile.

Kljub upornemu značaju pesmi v obravnavi in želji po maščevanju teptalca in tlačitelja narodov, nacističnega sovražnika, lahko zaznamo spokoj in mir, ki preveva taboriščnice ob stiku s smrtjo. Ta je pojmovana predvsem pozitivno, z njo se srečujejo ves čas, v njej najde človek po dolgem trpljenju mir in počitek. Tu odpadejo vse spone in mir se naseli v duši za vedno. Tako je prikazana smrt tudi v pesmi Vere Albreht *Samo korak*:

samo korak in znašla se boš tam,
kjer vse odpade,
kjer se končajo boji in trpljenje

in tvoje nade.
Samo korak in blago pozabljenje
te reši vsega,
saj znašla se boš tam,
kjer več brezupno koprnenje
srca ne bega.

V tej pesmi lahko iščemo tudi motiv resignacije, koprnenje in upi so brez vsakršne teže, obsojeni na propad. Poti, načina za izhod iz taborišča ni drugje kot zgolj v smrti, zato je smrt razumljena kot rešiteljica, kot tista, ki lahko edina taboriščnice reši muk. Zavedanje, da bo nacistično zlo nekoč premagano in uničeno, vendar tega same ne bodo dočakale, doseže vrh v pesmi *Smrt žanje* Katje Špur:

ni poti iz taborišča,
ni poti za žive
iz objema taboriščne žice.
Smrt samo k svobodi
skoz razbeljene peči
svoje vrste vodi ...

Moč volje, kakor je Vera Albreht tudi naslovlila eno izmed svojih taboriščnih pesmi, je tudi tista gonilna sila, ki je omogočila preživetje obeh ustvarjalk:

moč volje vabam se upira:
v tej zemlji nočem, da umrem!
Čprav gorja je polna mera,
zdržala bom, ne grem, ne grem!

V pesmi *Molitev* Vere Albreht najdemo tudi motiv krivde, kjer se lirski subjekt sprašuje, ali je ljubezen do bližnjega, pomoč bližnjemu, narodna zavest in pripadnost, greh?

Ali mora biti človek obsojen in kaznovan za prepričanja, če niso v skladu s prepričanji, ki jih uči nemška nacija? To so vprašanja, ki si jih ni postavljala le sama, marveč tudi njene sojetnice:

je greh, da zemljo smo preveč ljubile,
ko z doma v tuje kraje nas pode?
Je greh, da otroke smo možem rodile
v domovih, ki v plamenih zdaj gore?

In kaj smo, ljubi bog, se pregrešile,
da si to strašno noč nad nas poslal?
Mar res zato, ker kruh smo si delile
z njim, ki v gozdovih lačen je postal?

Posebno pozornost velja nameniti tudi motivu narave, ki se v obravnavanih taboriščnih pesmih pojavlja. V poeziji Ljubke Šorli je bila narava skoraj obvezen element, pri Veri Albreht in Katji Špur se pojavlja nekoliko paradokсно razumevanje in pojmovanje narave: po eni strani je to medij, kamor internirana jetnica beži, po drugi pa tisti, ki tudi sodeluje z nacističnim tlačiteljem in sovražnikom. V pesmih Katje Špur *Brezi* in pesmi Vere Albreht *V Nemčiji spomladi 1945* je na primer nakazano jasno nasprotje med trupli, ki ležijo na tleh, in prebujajočo se pomladjo — narava je nakazana kot brezbrizna, tista, ki nadaljuje svoj vegetacijski cikel, ne ozirajoč se na trpljenje človeka. Že v pesmi *Severno nebo* pa je narava prikazana kot edini tolažnik v mrazu in temoti ječe:

ure in ure vate sem strmela,
ko si dramilo se, prelivajoč
se v čarobnih barvah. Nisem se zavedala,
da je bila lepote tvoje moč,
ki mi pričarala v temo je ječe
trenutke vse pozablajoče sreče.

Nasprotno pa Katja Špur v pesmi *Bijo nas* ponazori tudi naravo kot tisto, ki se je spajdašila z uničevalskim značajem nacističnega sistema, tudi narava se je postavila proti pravičniku in teptanemu:

nad nami se veter
pošastno krohoče,
z ledenimi kapljami
nebo nas bije v obraze,
bijo nas s pestmi in petami
prekleti hudiči,
ko v senci barak
za kazen stojimo
na pol že mrlič.

Prva pesem v zbirki Katje Špur je naslovljena *Komu naj povem* in se dotika tematike, ki je pestila vse taboriščnike po osvoboditvi iz internacije, po preživetju dela življenja, iz katerega se zdi skoraj nemogoče iziti živ, še posebno ne nezaznamovan za vse večne čase:

komu naj povem,
kako izkričim
bolečino srca,
globino gorja
za električno žico razlitega?

Kako naj poberem
vse koščke srca
razbitega?

Ali je človeka vredno življenje še mogoče živeti po prestani tolikšni krivici in po tem, ko je bil priča tolikšni bolečini in trpljenju, ko je sodil o življenju in smrti sočloveka?

S tem vprašanjem se v svoji literaturi ukvarja tudi tržaški pisatelj Boris Pahor — njegove literature se bom dotaknila v nadaljevanju. Ali je poezija in umetniško ustvarjanje po tolikšnih mukah še možno ali ne zamre v človeku čisto vse, ko je priča tako krutim prizorom in ravnanju? Te tematike se dotika Vera Albreht v svoji pesmi *Obisk*, posvečeni Prežihovemu Vorancu, kjer zanika možnost nadaljnjega ustvarjanja, saj je človek po prestani taboriščni izkušnji in vojni popolnoma otopel, da bi zapisal, kar je videl in doživel, pa nikakor ne najde besed, zato raje molči:

odslej, moj dragi, nikdar več
peresa ne bom v roke vzel.
Za to, kar videl sem, besed
človeških ni, da bi kdaj kdo
popisal, kar počel je svet.

Trpljenje in prizore iz taborišča je podoživljala Vera Albreht tudi po internaciji, nazorno se jih dotika v pesmih: *Gole veje*, *Tulipani* in *Na poti v domovino*:

še me obdaja v snu bodeča žica,
v polnočnih urah kliče me sirena,
na pogradu ihti tovarišica,
preganja k delu esmanska hijena.

Predmeti in stvari jo po povratku iz taborišča ponovno vrnejo v svet taboriškega lagerja:

ve gole veje, o, ve gole veje,
ki se pošastno vzpenjate v somrak,
zakaj spominjate vse pogosteje
me rok prosečih iz židovskih barak?
Ne rok! Koščenih paličic, v vetru trzajočih,

za košček kruha nas moledujočih,
ki prav tako usoda nas nemila
med žice in zidove je vklenila.
Brezmočne sredi lastne bede
z lopatami na ramah v dolgi vrsti —
jim vračale le lačne smo poglede,
natrpanim v razpadajoči krsti ...

Da je pričujoča literatura nastala kot tolažba v težkih dneh in dneh trpljenja, ni potrebno posebej poudarjati. Pesem je bila tudi sredstvo upora, samo preko slednje so se lahko teptani in ponižani upirali krutemu in nečloveškemu taboriščnemu vsakdanjiku. Poleg tega nam pesem Katje Špur s pomenljivim naslovom *O vi, ki boste nekoč* kaže tudi na dejstvo, da so te pesmi nastale tudi kot spomenik, spominsko obeležje vsem žrtvam in trpinčenim za svobodo in enakost, ki jo uživamo lahko šele njihovi nasledniki, od katerih žrtvujoči se zahtevajo le trajen in neizbrisen spomin:

o vi, ki boste nekoč
živeli za nami:
umrle smo tisočerne smrti,
da bi nesmrtno živele z vami!

Svojo nesmrtnost in neizbrisi spomin so pesnice upora zapustile prav s svojo literaturo.

8. Svet brez sovraštva ali zgolj iluzija; odmevi političnega nasilja v drami Mire Mihelič

Žene, matere, narodi vsega sveta, združimo se v stremljenju, da onemogočimo povratek fašizma v kakršnikoli obliki; da preprečimo možnost nove vojne; da zgradimo nov svet, ki bo temeljil na resnični svobodi in pravi človečnosti.

(Vode, 2000, str. 214)

K svetu, kot ga slika Angela Vode v svojih spominih, stremi tudi Špelca, protagonistka drame Mire Mihelič *Svet brez sovraštva*.

Dramo Mire Mihelič *Svet brez sovraštva* obravnavam in motivno presejam kot zadnjo, saj domnevam, da politično nasilje nad žensko v tej drami doseže vrh in najbolj kritično točko, vključuje namreč bistveno žensko poslanstvo — materinstvo.

Mira Mihelič je bila rojena 14. julija leta 1912 v Splitu, tam je preživela le dve leti, nato je bivala do dvanajstega leta pri stari materi v Trbovljah, od koder je bil njen oče — bančni uradnik iz politično veljavne družine Kramerjev. V Ljubljani je končala gimnazijo in dva semestra prava, nato pa se je posvetila prevajanju, zlasti iz angleščine, in pisateljevanju. Po osvoboditvi Slovenije je opravljala številne javne funkcije, med drugim je bila predsednica Društva slovenskih pisateljev, predsednica komisije za stike s tujino pri DPS, predsednica PEN kluba, leta 1975 pa jo je mednarodni PEN klub izvolil za dosmrtno predsednico. Poleg drugih priznanj je leta 1983 dobila za življenjsko delo Prešernovo nagrado. (Mihelič, 1985)

Bila je ena redkih dramatičark po drugi svetovni vojni. Njena prva drama in tista, ki je ključna za mojo obravnavo, je naslovljena *Svet brez sovraštva* (1945). Zaznamovana je z realističnimi prvinami, realističnim dramskim jezikom in prepletena s frazami iz revolucije. V drami je avtorica tematizirala lastno življenjsko izkušnjo, saj se je med vojno — osumljena sodelovanja s partizanskim odporiškim gibanjem, v zaporu znašla tudi sama. Njeno socialno-realistično trilogijo ob tej drami tvorita še besedili *Ogenj in pepel* (1949) in *Operacija* (1950).

V drami *Svet brez sovraštva* kot tudi v preostalih dveh dramah pride jasno na dan avtoričino zavzemanje za to, da bi osvetlila vlogo ženske v zgodovini, katere protagonisti in tudi kasnejši popisovalci naj bi bili v glavnem moški.

Ženske v njenih dramah intelektualno prekašajo moške, zlasti pa ostajajo zdravorazumske in se ne dajo politično zaslepiti (Borovnik, 2005)

Dogajanje drame je postavljeno v čas nemške okupacije v ljubljanske politične zapore, kjer so internirane protagonistke drame. Razlogi za njihovo internacijo postanejo znani skozi dramo. Glavne protagonistke spremljamo v seriji dialogov, ki privedejo do razkritja njihovih sorodstvenih vezi. Dogajanja v drami, razen nenehnih udorov stražarjev in prihodov ter odhodov žensk na zaslišanja in iz njih, ni. Protagonistke se nahajajo v zatemnjeni celici, s kartonom zastrtimi okni. Prostor je prikazan skrajno utesnjujoče, kar dejansko tudi avtorica v drami problematizira. Izhoda ni, vse je vezano na en sam prostor, v njem pride tudi do vseh zapletov in razpletov v drami, tu preide čustveno stanje protagonistk iz skrajnega obupa v kovanje upov na boljšo prihodnost.

Zapor predstavlja prostor, ki se kljub prvotnemu namenu — internaciji političnih nasprotnikov oz. v tem primeru kolaborantk z Osvobodilno fronto slovenskega naroda in kakršno koli sodelovanje ali pomoč njihovim članom, spreobrne v prostor tovarišтва, sočutja in končno razkritja razprtij, ki so interniranke težile v zunanjem svetu ter končno tudi do njihove razrešitve. S tega vidika je potrebno na zapor v drami gledati tudi pozitivno — skrajna situacija, v kateri se znajde človek, ni nujno samo zla, ampak privede do razrešitve nekaterih konfliktov, ki človeka tarejo že v zunanjem svetu, a tu premore večjo mero sočutja, posluha in stika s sočlovekom, da je sedaj njihova razrešitev možna.

Kot glavne protagonistke lahko drame lahko obravnavamo: Svetelovko ali Svetel Frančiško, Mimo ali Lombar Marijo ter Svetel Marijo. V dramskem dogajanju se izkaže, da je Svetelovka Mimo posvojila ter jo kot odraščajoče dekle vzgajala in jo za ženo namenila svojemu sinu Andreju, sam pa se je zaljubil v Svetel Marijo in imel z njo otroka, Mimo pa je obravnaval le kot dobro prijateljico. Tega mu mati ni nikoli odpustila. Vse tri se znajdejo v isti ječi, Marija, s katero ima Andrej otroka, je bila internirana, saj ni hotela nacističnim oblastem izdati, kje naj bi se Andrej skrival, domnevamo lahko, da je bil član osvobodilnega gibanja. Stara Svetelovka sprva na smrt sovraži snaho in sina za prelomitev upov in nad, ki jih je gojila o njegovi poroki z Mimo. Ta je še vedno zaljubljena vanj in ga kar ne more pozabiti.

Marija je internirana skupaj z otrokom, sinom, ki je tudi vnuk internirane Svetelovke. Mima kljub ljubezni, ki jo še vedno goji do Andreja, sproži pozitiven razvoj dogodkov. Marijo prepozna kot Andrejevo partnerko in jo seznanj s Svetelovko, ta sprva noče o Mariji ničesar niti slišati, a se nato le sprijazni z njeno navzočnostjo in sprejme tudi trimesečnega vnučka.

Poleg teh se v celici nahajajo tudi dr. Silvija Premk, ki predstavlja razum in radikalnost v celici, Rozka ali Koprivnik Rozalija, ki je kmečka ženska srednjih let, internirana zaradi moževega udejstvovanja v OF, Špelca ali Blažon Elizabeta, ki predstavlja nekakšnega dobrega duha, je pozitivno naravnana, nosilka upanja, kljub hudim preizkušnjam, katerim je bila priča, ohrani smisel za odpuščanje in goji upe na boljšo prihodnost — na svet brez sovraštva. Po njenih besedah nosi drama tudi ime. Poleg teh nastopata v drami tudi dva komična lika: Kolonelovka ali Krap Josipina ter Mojškerca ali Mojškerc Štefanija. V drami njuna lika in dialogi zbujejo smeh, sproščata napeto in turobno ozračje.

Že sama izbira imen, ki so v večini primerov ljubkovalna, kaže na odnos, ki ga imajo interniranke med sabo, dramatičarka v dramskem dejanju ta odnos prikaže še jasneje. Razmerja med zapornicami so predvsem tovariška, velikokrat polna sočutja in človeške toplote do sojetnice, ki to potrebuje. Zapornice se imajo med sabo rade in vse trepetajo, ko zaslišanje, katerega stalni spremljevalec je tudi mučenje, doleti katero izmed njih.

Zapor in internacija sta jih, ne glede na razloge, zaradi katerih so se v njej znašle, ali na družbeno vlogo, ki so jo igrale v zunanjem svetu, izenačila. Med njimi ni več razlik, vse so postavljene v isti položaj — pretijo jim isti strahovi: zaslišanja in transport v nemška koncentracijska taborišča. Tu so priče vsakodnevnih, ponavljajočih se rutini, ki človeka dobesedno ubija, mu šibi voljo in moč:

Špelca: Dan, Že spet dan. Začelo se je kakor včeraj in natanko tako se bo začelo jutri — s straniščem, z umivalnico. Človek niti ne opazi, kako teko dnevi.

(Mihelič, 1945, str. 8)

Trpljenje in rutinsko preživljanje vsakdanjika v jetnicah budi upor in željo po poplačanju krivic, ki jih nemški gestapovci vršijo nad slovenskim in drugimi narodi. Človek pa je pred tolikšnim nasiljem in nečloveškimi odnosi tako strašno brez moči, da bi se najraje razjokal.

V naslednjem odlomku je jasno začititi tudi odpor do nasilja, ki ga čutijo ženske, a so ravno temu izpostavljene zaradi domnevnega ali pa dejanskega sodelovanja s člani osvobodilnih gibanj. Prav one so tarča izsiljevanja in mučenja v primeru, da so njihovi partnerji, možje ali bližnji sorodniki sodelovali v osvobodilnih gibanjih.

Znašle so se brez moči, kot žrtve nasilja in mučenja ponižno sprejemajo trpljenje, samo vera v zlom okupatorjeve sovražne naravnosti in upi v svobodo slovenskega naroda jim pomagajo ostati pri življenju.

Špelca: Ponoči pridejo koraki, ključ zarožlja v ključavnici — katero pokličejo? Mene, tebe, njo? Vse pridejo na vrsto, vse. Čakajo nas odišavljeni, polizani, manikirani, v svilenih srajcah in bleščavih škornjih: mamini miljenci, sinčki bogatašev, pobalini in pobožnjakarji, ki telesno uživajo, kadar mučijo ljudi, in se potem hvalijo, da rešujejo človeštvo pred komunizmom! Ponoči pridejo nad nas pijani, do besnosti pijani, in lahko storijo vse. Brez moči smo. Tako sramotno brez moči, nihče nas ne sliši, kadar smo v sili, kadar bi hotele zavpiti: Poglejte, kaj delajo z nami! Uprite se, ljudje, če je kaj srca in časti v vas! Uprite se, da se kaj takega nikoli več ne bo dogajalo! Mar ne veste, ljudje, kako je nam, kako nas mučijo, bijejo, teptajo in morijo? Mar ne veste ljudje, da je to sramota, sramota, sramota za vse človeštvo, tudi za vas, ki ste zunaj, za vas, ki spričo tega mirno živite, ljubite in spite in vam je vse tako vsakdanje? O, čutiti gnus, čutiti ta brezupni gnus do nasilja in biti izročen nasilju ... Gremo kadar nas pokličejo na zaslišanje. Gremo brez glasu, skoro brez diha v samico in mučilnice in potem se zgodi, da odpeljejo iz te hiše krsto. Trupla izginejo v reki. O tistim je dobro. Nič več jim ne morejo. Ko bi ne bilo vere v konec, vere v našo stvar ... Ta nas rešuje. In pomaga nam misel, da smo si enake in se imamo rade.

(Mihelič, 1945, str. 19—20)

V navedenem odlomku je jasno nakazana tudi kritika fašističnega sistema, ki je naravnani k svojemu cilju, kljub temu da pot do njega terja brezštevne človeške žrtve in njihovo nečloveško trpljenje. V drami pride tudi do precej radikalnega nastopa, ki ga lahko primerjamo z radikalnostjo obsodb v pesmih Vere Albreht in Katje Špur, a se v drami še bolj zaostri, saj je to obsodba matere, ko politično nasilje streže po življenju tistemu, kar ima na svetu najrajši — njenemu otroku. Ženska je v pesmih Vere Albreht in Katje Špur sama tarča nasilja in trpljenja, v drami Mire Mihelič je to njen otrok, ta bolečina in trpljenje pa je za mater neprimerljivo hujša in neznosno boleča. Ravnanje nemškega okupatorja je skrajno živalsko in ni v njem niti drobca kakršnih koli človeških čustev ali sočutja, niti do mater:

Svetelovka: Pojejo. Mastni so od človeške krvi in pojejo. Njim je dobro, ker niso ljudje. Svoje nagone imajo in svoje potrebe, a ljudje niso. Ko bi bili ljudje bi danes ne mogli peti.

(Mihelič, 1945, str. 44)

Edini stik, ki ga bralec dobi z nemškimi stražarji in moškimi v zaporu, je v obliki groženj in nasilnih udorov v življenje jetnic — ko jih vodijo na zaslišanja in mučene iz njih. V teh primerih je celica kljub svojemu utesnjenemu in neprijetnemu značaju za mučenko prostor, kjer je mučenja konec, kjer jo čakajo tovarišice, s toplim sprejemom in pozornostjo. Zunanji prostor, s katerim imajo stik le zgodaj zjutraj, med umivanjem ter v času zaslišanj, predstavlja za jetnice grožnjo, nikoli ne vedo, kdaj bo v ječo vdrl stražnik in katero izmed njih poklical na zaslišanje ali celo na prisilni transport v Nemčijo. Iz zunanjega sveta prihaja le nasilje z mučenjem, ko so jetnice vodene na zaslišanja. Ječa tako v nekem pogledu predstavlja za jetnice varno zavetje in počitek po prestanih mukah, kjer vladata sočutje in prijateljstvo med sotrpinkami.

Poseben motiv, ki mu velja nameniti osrednjo pozornost, je motiv matere. Ta motiv je problematiziran predvsem v liku Marije in Svetelovke, deloma pa tudi liku Rozke, ki je bila na lastne oči priča usmrtitvi svojih dveh otrok. Svetelovka je tragična mati, saj je svoje tri sinove »darovala« za osvoboditev naroda izpod nemške okupacije, vendar se na prvi pogled svoji usodi prilagodi in se z njo sprijazni. Usodo Marije in njenega otroka spremljamo neposredno v dogajanju drame. Nemci želijo preko izsiljevanja in groženj z usmrtitvijo njenega otroka, izsiliti izdajo moža Andreja in dobiti podatke o tem, kje naj bi se nahajal, saj naj bi bil eden pomembnejših članov osvobodilnega gibanja. Andrej je hkrati Svetelovkin sin — tako se Marija znajde v dvojnem precepu: izdati moža (in s tem ubiti svojo edino ljubezen, hkrati sina Svetelovki in Mimi edino in nikoli prebolelo ljubezen) ali ne izdati moža in biti posledično priča umoru lastnega otroka in edinega, kar ji po vsej verjetnosti ostane kot spomin na Andreja in njuno ljubezen.

Precep je stopnjevan do tragičnosti, saj mora Marija odločati o usodi dveh sinov, svojega in Svetelovkinega, ter o ljubezni, ki brezpogojno veže mater na otroka in presega celo ljubezen do partnerja. Menim, da doseže politično nasilje v tej drami vrh prav zaradi prepada krute odločitve, pred katero postavi žensko. Odločati mora namreč o življenju in smrti, poleg tega pa o življenju in smrti najdražjega bitja, ki ga ima na svetu — lastnega otroka.

Kljub temu da Marije niso fizično mučili, je bila izpostavljena psihičnemu nasilju in odločanju o življenju in smrti lastnega otroka, ki lahko daleč preseže fizične muke in trpinčenje.

Politični sistem je v tem primeru pokazal vso svojo krutost in nečloveškost, materi se je maščeval z ogrožanjem življenja njenih otrok in ji s tem povzročil najhujše duševne muke in trpljenje. Tisočkrat rajši bi prestajale fizično mučenje, kot gledale, kako njihovi sinovi ginejo v hostah kot vojaki, v celicah kot politični zaporniki, v taboriščih kot interniranci in kot žrtve brez števila drugih oblik političnega nasilja.

Marija: Da, ljudje govorijo, kako bi ne govorili! Pravijo, da mučimo ljudi, mi je rekel. A vas ne bomo mučili, o ne, vi ne boste okušali palice in elektrike, saj imamo tukaj vašega otroka. Andrej! Andrej! Odpusti mi, ker mi je včasih, ko da ne bom vzdržala.

(Mihelič, 1945, str. 34)

Svetelovka sprva pokaže veliko mero prilagodljivosti glede na vojno stanje in z njim povezane žrtve, ki jih mora v takih primerih prestajati tudi mati, darovati lastne otroke v vojno in posledično v neposredni objem smrti. A hkrati napeljuje vodo na svoj mlin in njena materinska ljubezen oholo prezira Marijino ljubezen do lastnega sina. Napeljuje jo, naj raje dovoli usmrnitev lastnega trimesečnega sinčka, kot izda Andreja. Materinska ljubezen se v tem primeru izkaže kot tista, ki premosti in spregleda vse drugo, sebično se ozira le na predmet svoje ljubezni — lastnega otroka, ne ozira se na drugo mater, ki mora žrtvovati svojega.

Marija: Ne morem več.

Svetelovka: Ti ne moreš več? A kaj naj rečem jaz? Daj mi roko. Ali sem ti grozila, ali sem te sovražila? Pozabi! Dobro je rekla Špelca, da smo tukaj vse zaradi naše stvari. Daj mi vendar roko! Vsi smo zdaj soldati, soldati smo tudi matere v ječi. Od prvega dne, ko se je vse to začelo. Ali nam je hudo? Tu ne pomaga nič. Vojna je! Zdaj je vojna in tudi me smo soldati. Ne smemo kloniti pred temi psi. Ali mi ali oni! A mi se ne damo. Takšno je povelje: zaradi tistih, ki dajejo svojo kri, moramo zdržati tudi matere, ki smo v ječi ... No! Daj mi roko! Po vojni boš imela lahko še otroke, če zdržiš!

(Mihelič, 1945, str. 37)

Svetelovka: Saj ne verjamem, da bodo otroku kaj storili. Ali naposled — kaj je otroku umreti? Najbolje je tistim, ki so umrli še preden so zaživali.

Marija: Najbolje, res! Tebi je lahko reči, da je najbolje, če umre moj sin!

Svetelovka: Mar naj umre moj? A ne bom ti govorila kot njegova mati, jaz ne! Za naš obstanek in za bodočnost gre, ali ni tako, dekleta? In tisti, ki se za to borijo, so dragocenejši od tistih, ki nič ne delajo. Ohraniti jih moramo. Čustva ob stran, Marija! Žalostno je, da ti moram to povedati, a če ni drugega izhoda, izberi manjše zlo! Pa sama reci, kaj je važnejše: da ostane živ naš aktivist ali otrok, ki se še ničesar ne zaveda?

(Mihelič, 1945, str. 35)

Svetelkine besede Marijo še dodatno zmedejo, ko pod pretvezo obče koristi ob preživetju lastnega sina skriva sebično in ozko naravnano materinsko ljubezen.

Marija se naposled odloči za darovanje sina za obči blagor, da bi s tem storila manjše zlo, čeprav bi pri tem sama najhuje trpela.

Marija: Da, jutri! In jaz pojdem z njim. Ne bom jim povedala. (*Svetelovki*) Tega ste se bali. Punca iz cunj sem in zato mi ne zaupate. Zaspite v miru! Vaš sin bo živel, moj ne bo več. Čeprav nimam vaše vzgoje, je tudi meni sveto, kar je sveto vam. Drugi dajejo svojo kri, jaz dajem njega. In vi ničesar ne razumete. Vi pravite, da bom imela še otroke!

Mima: Marija, nikar tako!

Marija: Molči! Sama vem, da ne morem in ne smem drugače. A meni je tako, kakor da sem zdajle usmrtila otroka. Te roke ne bodo nikoli več božale drugega.

Mima: (*se je hoče dotakniti*): Marija!

Marija: Stran. Sovražim vas vse, ker imate prav. Prav imate, a jaz tega ne prenesem. Tudi Andreja sovražim. Naj živi on, toda mene pustite umreti! Samo malo bolečine še, pa me ne bo več. Dajte mi še tisto malo.

(Mihelič, 1945, str. 38)

Čustva matere in njena materinska ljubezen so podrejena zgodovinskim dogodkom in izjemnim razmeram, ki jim je človek izpostavljen. Politično nasilje je poseglo v samo bistvo vsake ženske — v njen materinski čut in ljubezen do otrok.

Ob liku Svetelovke in Marije in njunem odnosu do lastnih otrok in njihovega življenja sem sama zaznala tudi popolno negacijo fašističnega utilitarističnega pojmovanja ženske: kot objekta za rojevanje otrok — masovno proizvodnjo novega materiala za vojno. Ob liku teh dveh mater je jasno nakazano, da mati ne daruje otroku le življenja, ne more ga brez težav izročiti smrti, na otroka jo veže globlje čustvo, ki tudi v izrednih razmerah, kot je vojna, ne zamre. Svetelovka se sprva skuša prilagajati fašističnemu idealu ženske in se prepričati, da je otroke darovala za svobodo naroda, vendar jo materinska čustva premagajo, trdno se bojuje z usodo in skuša rešiti Andrejevo življenje.

V celici, kjer so internirane protagonistke drame, se seznanimo z razdiralno močjo materinske ljubezni, a tudi tisto, ki jo povzroča jalovost in nezmožnost razumevanja neizmerne materinske ljubezni. Dr. Premkova čuti ob tem, da nima otrok, neizmerno praznino, ki jo v ženski lahko zapolni samo otrok.

Svetelovka: Ne vem, kaj govorim. Polna sem nemira. Otročiček je bil — lep. Podoben je bil mojim otrokom. Kaj nam morajo res vse vzeti?

Dr. Premkova: Saj imaš še sinove. Svetelovka! Kaj pa naj rečem jaz, ki sem kakor suha veja? Vseeno je če živim ali umrem. Morda bo kdaj kateri mojih učencev rekel: A Premkova? Rada je delila cveke! To bo vse. Nič ne more biti tako strašno kakor je ta jalovost, ta praznosta.

(Mihelič, 1945, str. 39)

Prav tako Mima, ki sama ni mati, ne more razumeti materinskih čustev, ki se ne zmorejo stopiti in preiti na kolektivno raven in sprejeti trpljenje, ki je vseobsegajoče — neznosno in nenehno sebično trpijo le za svoje ogrožene otroke.

Svetelovka: Zdaj je Andrej v nevarnosti — na drugo zdaj ne mislim.

Mima: Na drugo zdaj ne misliš! Tudi Marija vidi samo svojega otroka. Kakšne matere pa ste to! Kakor da se danes ne bori ves narod in ne trpi in ne umira vse človeštvo! V takih časih imamo pravico zahtevati tudi od mater, naj ne mislijo samo na otroka, ampak tudi na kaj drugega!

Svetelovka: Počakaj, da boš sama imela otroke. In ne prihajaj mi s politiko — meni. Kaj boš pišče učilo kokljo! Samo moje besede ponavljaš.

Mima: Da, ali kadar ti govoriš o politiki, misliš na svojega sina.

Svetelovka: In ti ne misliš nanj? Pod kožo smo vse krvave.

(Mihelič, 1945, str. 40)

Marija se kljub prvotnim namenom o izročitvi otroka smrti v zameno za Andrejevo življenje zlomi in Andreja izda. Materinska ljubezen tako dokončno pokaže svojo neznansko moč, preseže celo ljubezen do partnerja.

Kot najbolj markanten lik v drami se izkaže Špelca. Je tudi tista protagonistka, ki najbolj spominja na Ljubko Šorli. Njeno neizmerno odpuščanje in čut za pravičnost sta prava osvežitev v prostoru celice, ki je z vseh strani obdana s sovraštvom. Napetost se v drami kaže tudi v njeni notranjosti sami. Špelco vodi življenjski nazor, v katerem se hudo poplačuje z dobrim, saj sovražstvo rodi le novo in neskončno sovražstvo. Kljub neznosnim razmeram, ki jih nosi čas, so te nujno potrebne, da bi človeštvo lahko spoznalo svojo zmoto in končno krenilo na pravo pot.

Špelca: Prišla sem že do tega, da razumem več ko prej in ne morem več sovražiti. Imejmo se radi ljudje ...

Mima: Beži no! Ali so vsi ljudje tega vredni, tudi hudobni?

Špelca: Ali moreš od slabega drevesa pričakovati dobrih sadov in od hudobnega človeka, da ne bi delal hudega? Ali ni žalostno, da so bili nekateri rojeni slepi in da bo jalovo drevo zaradi svoje jalovosti posekano in vrženo na ogenj? Mogoče je samo slučaj, da nisem tudi jaz slepa! Vem ... vse, kar počno danes, je tako mračno, bedasto, tako nepojmljivo in peklensko zlobno in zato se moramo še boriti. A jaz sanjam o tistem dnevu, ko bomo vsi orožje odložili in rekli: Zdaj se ne bomo več! Kljub vsemu moramo verovati v človeka. Našlo bomo pot iz vsega tega, a ne s sovraštvom. Bolje je ljudi prepričati kakor pobiti!

Moralna revolucija je nemara važnejša od fizične. In včasih si mislim, da smo morali doživeti vso grozo tega časa, da bodo naposled vsi spoznali, kako zelo nam je treba nečesa drugega: dvigniti človeško dostojanstvo, da boš lahko spet imel človeka rad!

(Mihelič, 1945, str. 47—48)

Špelca nikogar ne obtožuje, ne pritožuje se, življenju pušča svoj naravni tok in sprejema tako njegove pozitivne kot negativne strani. Hkrati pa verjame v boljši, pravičnejši svet brez sovraštva. Ostale jetnice tega sveta ne vidijo, vanj ne verujejo, usidrane so v stvarnost, ki ne nudi izhoda in rešitve.

Špelca: Ali me imaš rada?

Mima: Da, rada te imam. Vse te imamo rade.

Špelca: Hvala ti. To je tako lepo. In vse se zgodi, kakor se mora zgoditi. Jaz sicer ne razumem zmerom zakaj in kako — a takšno je življenje! Sprejeti ga moramo kakor drevo, ki raste in ne vpraša zakaj ozeleni spomladi in mu na jesen odpade listje. Toliko dobrega je, toliko zlega, toliko plemenitega in krutega ... In vendar je vse eno, kakor je ista stvar lahko dobra in slaba: vse je življenje! In smrti ni, zakaj pred smrtjo daš delo iz rok drugemu, da se bo boril kakor ti — za nekaj svetlega, zoper mrak. Kaj zato, če me ubijejo!

Rozka: O, Špelca, umreti ni tako lahko!

Špelca: Lahko je, če veruješ. Saj je nekaj svetlega pred nami. Naš končni cilj. Svet, v katerem ljudje ne bodo poznali sebičnosti in samoljubja tako ko danes. Svet brez sovraštva!

Mima: Ali ne živi ta svet samo v tvojem srcu Špelca? Nam drugim je še daleč, nedosegljiv kakor Fata Morgana ...

(Mihelič, 1945, str. 48—49)

Marija je sicer izdala kraj, kjer naj bi se nahajal Andrej, in s tem rešila svojega novorojenega otoka, vendar na navedenem kraju nacisti Andreja niso našli, zato je bila deležna ponovnega udarca in trpljenja.

Tudi njo so določili za transport v Nemčijo, v koncentracijsko taborišče, kakor ostale jetnice — razen Kolonelovke, ki je imela stike z nemškimi stražniki, Špelce, ki za pot ni bila več sposobna zaradi hudega mučenja, ki ga je prestala, ter Svetelovke, ki je umrla. Marijo zadane še hujši udarec od same izdaje ljubljene osebe. Ločiti se mora od sina, ki ga bo morala pustiti v ječi in se sama podati v Nemčijo, od koder niti ne ve, če sploh še kdaj pride.

Mučno stanje, v katerem se nahajajo jetnice pred transportom, rešuje Špelca, ki predstavlja dobrega duha, bodrilko, ki dviguje moralo in opogumlja jetnice.

Trpljenje, ki ga prestajajo, ni zaman in tega se Špelca zaveda — trpljenje in prelita kri bo nekoč poplačano, čeprav same tega ne bodo doživele — vredno se je bojevati za svobodo slovenskega naroda in boljši jutri. Podoben motiv lahko spremljamo tako v poeziji Ljubke Šorli kot tudi v poeziji Katje Špur in Vere Albreht. Ženska je kljub neizmerni bolečini in trpljenju sposobna uvida v pozitivno stran še tako črnega sovraštva, dvopolnost — dobro in zlo vidi v vsaki stvari in prav ta pozitivizem, upanje ki ga brezpogojno goji, ji daje moč, da kljub porazu izide kot zmagovalka. Sprijazni se z dejstvom, da njeno trpljenje ni zaman, kljub temu da sama ne bo užila sadov, ki jih bo prineslo — njen materinski čut se ozira v prihodnost — na rod, ki pride za njo. To je značilnost, ki se izkaže kot specifika obravnavane literature. Motiv darovanja žensk — darovanja svojega življenja in celo življenj svojih bližnjih in otrok, da bi ustvarile boljšo prihodnost, katere same ne bodo deležne, lahko neposredno povežemo z motivom materinstva — tudi to je naravnano na prihodnost, prav ta čut budi v ženski željo po otroku, da bo on sam ustvarjal prihodnost, ki je sama ne bo deležna.

Marija: Vzeli mi ga bodo spet. Vse moje muke so bile zaman! *(Se vrže na kolena pred otrokom, a ga ne objame, samo roke izteza proti njemu.)* Zakaj moramo toliko trpeti? Vse je bilo zaman!

Špelca: Zaman? Da so bile vse žrtve, vsi boji, vse trpljenje in vsa kri zaman? Uničeni domovi in pokopana sreča, pobiti otroci in umorjene matere — vse zaman? Ne, tega ne verjamem. Nobena solza ni bila zaman prelita, nihče ni dal življenja zaman. Smej se, drago srce, smej se kljub bolečinam! Pripravljena sem, tudi jaz se dajem. Morda je to moj zadnji dan. Dajem življenje, da se ne bo nikdar več dogajalo, kar se dogaja zdaj, da ne bo nikdar več nobena mati čutila kakor ti, Marija! Dajemo življenje in vas prosimo, vas, ki pridete za nami, ne pozabite tega, zakaj ga dajemo. Ne dajemo ga za sovraštvo, dajemo ga za ljubezen in dobroto in usmiljenje. Verujemo v novi svet. In zato se smej drago srce, smej se kljub bolečinam!

Mima: Lahko nam je, Špelca! In da ne bo nobena jokala, dekleta! Ste razumele?

Rozka: Zdaj grem, nekoč pa bodo moji otroci spet pozidali moj dom in gospodarili na njem. A vendar ni lahko, za nas je kar hudo, dekleta! (*Ji gre na jok.*)

(Mihelič, 1945, str. 54)

Tovarištvo in kolektivni duh jetnice rešuje kljub transportu v Nemčijo in bližnji izkušnji taboriščnega lagerja — odhajajo ponosne in polne upanja kljub porazu, ki ga doživljajo. Upanje na boljšo prihodnost, ki je bodo deležni prihodnji rodovi, jim daje moč, da vzdržijo vse preizkušnje, ki jih še čakajo.

Upanje in vero pa ponazarja tudi otrok, ki ostaja po odhodu zapornic sam v ječi, brez matere, z mrtvo Svetelovko, v mukah umirajočo Špelco in Kolonelovko. Otrok je žarek upanja, saj kljub brezupnemu stanju, sovraštvu in nasilju ostaja živ dokaz trpljenja in muk, ki jih je prestajala njegova mati in sleherna slovenska mati v tistem času. Hkrati je tudi nova in neuničljiva korenina, ki se razteza v boljšo in pravičnejšo prihodnost, saj je tudi njegova mati zanjo darovala lastno življenje.

9. Preživeti pekel in ostati človek; odmevi političnega nasilja v literarnih delih Borisa Pahorja

»Nihče ne ve, kako je v duši ljudi, ki niso mrtvi, a niti niso živi.«

(Pahor, 1958, str. 436)

Ob tematizaciji političnega nasilja in represije v delih slovenskih literarnih ustvarjalk nisem mogla prezreti niti najmarkantnejšega, sicer moškega, literarnega ustvarjalca in popisovalca političnega nasilja, ki se je vršilo pred, predvsem pa med drugo svetovno vojno in ki mu je bil tudi sam neposredno priča, že od zgodnjih otroških let v slovenskem zamejstvu, nato tudi kot interniranec v nemških koncentracijskih taboriščih.

Ob literarnem opusu Borisa Pahorja sem se zaustavila tudi zaradi zanimive primerjave, ki se mi je porodila, z literarnimi opusi in tematizacijo političnega nasilja v teh, literarnih ustvarjalk, ki sem jih predhodno navajala v svoji nalogi. Ob tem sem našla zanimive vzporednice o posebnosti doživljanja političnega nasilja s strani ženske na eni in moškega na drugi strani in tudi nekaterimi skupnimi značilnostmi — predvsem motivno-tematskimi. Prav na teh podobnostih in razlikah med literaturo, ki tematizira politično nasilje in represijo v literarnih delih, pisanih s strani žensk in moškega, tudi gradim in postavljam temelje zadnjemu poglavju svoje diplomske naloge.

Pri primerjavi se osredotočam predvsem na dve deli iz opusa Borisa Pahorja, in sicer: na roman *Nekropola* ter roman *Onkraj pekla so ljudje*, ki je bil v poznejši izdaji in vsebinsko nekoliko predrugačen izdan pod naslovom *Spopad s pomladjo*, ter na že predhodno obravnavana dela literarnih ustvarjalk: Ljubke Šorli, Vere Albreht, Katje Špur in Mire Mihelič.

Tržaški pisatelj Boris Pahor se je rodil 26. avgusta 1913 v Trstu in je pripadnik slovenske narodne manjšine v Italiji. Velja za enega najbolj znanih slovenskih pisateljev. V Evropi je zaslovel s svojimi romani, ki opisujejo grozote nacističnih koncentracijskih taborišč, v Sloveniji in slovenskem zamejstvu pa je znan tudi po družbenem in političnem udejstvanju.

Že v otroških letih ga je močno zaznamovalo politično nasilje v obliki prepovedi javne rabe slovenskega jezika. Gentilejeva reforma je namreč predvidevala obvezno uporabo italijanščine kot učnega jezika. Prva štiri leta osnovne šole je tako opravil v slovenskem jeziku, nato je bil ta prepovedan, in je moral šolanje nadaljevati v italijanščini. Po opravljeni maturi na Škofijski gimnaziji v Kopru je obiskoval katoliško Bogoslovno semenišče v Gorici. Dve leti pred nastopom Mussolinijevega režima, leta 1920, star sedem let, je doživel pravo travmo, ko so italijanski škvadrasti napadli in zažgali mogočno stavbo slovenskega Narodnega doma v Trstu. Poslopje je bilo zgrajeno po Fabianijevih načrtih, v njem pa so imele sedež najpomembnejše slovenske liberalne ustanove. Postavljeno je bilo v mestno središče in je predstavljalo simbol ekonomskega in kulturnega vzpona slovenske narodne skupnosti. Požig Narodnega doma je bil le začetek represije in preganjanja, ki sta tudi kasneje zaznamovala njegovo življenje.

Prisiljen v obvezno vojaštvo je služboval v italijanski koloniji Libiji v Afriki in zatem deloval kot tolmač interniranih oficirjev jugoslovanske vojske ob Gardskem jezeru. Študiral je tudi na Lepaslovni fakulteti Univerze v Padovi. Med drugo svetovno vojno, po padcu fašistične Italije, se je udeležil narodnoosvobodilnega boja, zadnje leto vojne pa je preživel v treh nacističnih koncentracijskih taboriščih v Nemčiji: Natzweiler-Struthof, Dachau in Bergen-Belsen. Svoje taboriščne izkušnje je zapisal v zbirki novel *Moj tržaški naslov* in romanih *Spopad s pomladjo* in *Nekropola*. Po vojni je zbolel za jetiko in veliko let bival v Parizu, v sanatoriju Rdečega križa v Lillu.

Leta 1945 se je vrnil v Trst, kjer je dokončal študij z delom o ekspresionizmu in neorealizmu v liriki Edvarda Kocbeka. Poročil se je z Radoslavo Premrl, sestro Janka Premrla Vojka, in imel z njo dva otroka.

Vključen je bil v gibanje slovenskih demokratičnih intelektualcev. Veliko je sodeloval z Bevkom, Rebulo in Bartolom pri revijah *Sidro* in *Tokovi*. Ustanovil in vodil je znamenito tržaško literarno revijo *Zaliv*.

Za svoje dosedanje življenjske dosežke je prejel veliko število nagrad. Najvišje slovensko priznanje, Prešernovo nagrado, je dobil leta 1992. Odlikovali so ga tudi s častnim znakom svobode Republike Slovenije. Univerza v Ljubljani ga je na pobudo Filozofske fakultete nominirala za Nobelovo nagrado.

Prejel je tudi vrsto priznanj in izrazov spoštovanja v tujini. Francija mu je podelila naziv viteza legije časti, Italija pa mu je za roman *Nekropola* podelila prestižno nagrado — premio Napoli. (Rojc, 2009)

Avtor pripoved *Nekropola* zastavi na zanimiv način, saj se po letih vrne na kraj uničenja kot eden izmed mnogih turistov, ki se namesto nedeljskega izleta v naravo podajajo v koncentracijsko taborišče v Vogezih, da bi si ogledali kraj, ki je bil priča tolikšnemu masovnemu uničenju človeštva. Prav ta obisk povzroči, da ponovno doživi delčke iz preteklosti, ki ga še vedno tako močno in vztrajno priklepa nase.

Tu ob pogledu na dobro ohranjene in naoljene krematorijske peči, v katerih so z mrtvimi grela vodo za tuširanje živih, spomini na klešče za prekladanje mrličev, ostanki vislic in vzorčne barake vrnejo prizore umiranja kameradov, podobe tistih, ki so njihovo smrt povzročili ali je vsaj niso poskušali preprečiti, in oba časa, na videz tako oddaljena, se prepleteta in prešijeta.

(Bogataj, 2008, str. 82)

Ponovno je priča prizorom izpred let, ki jih nikakor ne more izbrisati iz bolečega spomina. Ob prizorih iz preteklosti, karavanah zebraštih oblek, ki štorkljajo v lesenih coklah, se sprašuje, zakaj je ravno on tisti izbranec, ki mu je bilo dano preživeti in živeti kljub temu, da je kosila smrt tik ob njem.

Ob prvoosebni pripovedovalcu se ponekod pojavlja tudi personalni, katerega prvi imenuje turistični vodnik, ga ves čas drži v distanci in ga mimogrede tudi »nadzoruje«. Vodičeva pripoved je bolj površinska, ob »zunanostih« koncentracijskega taborišča vsakič pove, kar se je todko godilo. Njegova objektivistična pripoved služi za kontrapunkt globinskemu pogledu prvoosebnega pripovedovalca, ki sam sebe tudi šteje za turista, vendar za takega, ki ob zunanjih znamenjih, predmetih, krematoriju ... oživlja nekdanjo stvarnost.

(Zadravec, 1994, str. 414)

Že vodičeva vloga v pripovedi je nastavljena z namenom oživitve in predočitve nekdanje taboriščne stvarnosti, vendar je prav protagonistova pripoved na podlagi spominov tista, ki je pristna in ki ponazori tudi dogodke, ki jih sam vodič in slike na stenah nikakor ne zmorejo. Poleg teh značilnosti je v povezavi z *Nekropolo* izrednega pomena dejstvo, da v pripovedi ni dialogov in premege govora.

Res so primeri ko pripovedovalec stavek ali geslo, ki ga je kdo povedal in kakor ga je povedal, vendar citata ali ne označi ali ga le nekajkrat. Tako ravna nemara tudi zaradi estetskega prepričanja, da reprodukcija nekdanjega dialoga/pogovora ne spada v sistem podob »vidnega« spomina, da bi ta sistem celo motila, saj nebi mogla biti reprodukcija avtentičnega dialoga.

(Zadravec, 1994, str. 416)

Ob ponovnem obisku taborišča avtor najde odgovore na nekatera vprašanja in vidno nekoliko pomirjen lahko živi naprej — obiski taborišč, v katerih je bil v preteklosti tudi sam interniran, mu ulivajo moč, da se ne vdaja obupu, ampak se proti temu lahko bori. Njegovo življenje teče dalje in prav njegova velika življenjska moč in elan sta v veliki meri zaslužna za to, da je bil kljub izkušnji taboriščnega življenja in zatiranja zmožen obrniti nov list v knjigi, ki jo piše življenje.

Roman je nastal kot spomin vsem, ki se niso nikoli vrnili iz koncentracijskih taborišč, hkrati pa tudi kot opomin človeštvu na črna poglavja, ki jih piše zgodovina in ki so terjala številne nedolžne človeške žrtve. Zaveda se, da zgodovine ni mogoče spreminjati, teži ga le dejstvo, da so morali ceno za to plačevati nedolžni.

Roman *Onkraj pekla so ljudje* ali *Spopad s pomladjo* se navezuje na vživljanje taboriščnika v življenje po peklu, ki ga je preživel, na čustvene težave, s katerimi se človek, ki je bil in preživel pred breznom nič in se s smrtjo soočil, spopada. Problematizira predvsem možnost razvoja in obstoja ljubezenske zveze in sreče v njej, po tem, ko je človek sleherni dan in trenutek trepetal za golo preživetje.

Roman *Spopad s pomladjo* Pahorju lahko zraste, ko dokončno stopi iz pekla, ko ni več neprekinjeno obremenjen s smrtjo, tedaj ko se odtuji in popolnoma vraste v stil človeškega in ljudskega življenja. Skratka, šele ko je spet prost, svoboden, ko spet pristno živi, lahko obrne pripovedno kamero navznoter, v stanje jetnikovanja, razosebljenosti in smrtne samote.

Da se zbere za monološko pripoved o ljudeh, ki so duhovno in telesno oslabei, pa zato ne morejo »dialogizirati«, mora opraviti nujni očiščevalski veliki dialog, se ob živih tostran »pekla« z živo besedo z njimi spet usidrati med razosebljene, med tiste, ki jih taboriščna smrt ni pregozila; tiha, lirski beseda ali molk besede more slediti šele glasni, radoživi besedi, zaprti epski prostor *Nekropole* pa slediti razprtemu dogajalnemu prostoru, ki se s krajevnimi imeni razpenja od Trsta preko Furlanije do Nemčije.

(Zadravec, 1994, str. 412)

Temeljna razlika, ki se v obravnavanih romanah Borisa Pahorja v primerjavi z literarnimi ustvarjalkami kaže, je, da je pripoved in naravnost literature Borisa Pahorja veliko bolj egocentrična in individualizirana v primerjavi z deli obravnavanih literarnih ustvarjalk.

V delih, ki obravnavajo politično nasilje in represijo ženskih literarnih ustvarjalk, je v veliki meri začutiti veliko mero empatije in altruističnega trpljenja — bolečina ni individualizirana, ampak vseobsegajoča. Ženske so v svojem trpljenju spojene s skupnostjo. Ne trdim, da se v literaturi Borisa Pahorja kaže brezbržnost do sojetnikov in sotrpinov, vsekakor pa pride pri njem do izraza velika mera otopelosti, ki so jo pogojevale nečloveške življenjske razmere, ta pa vpliva na njegovo doživljanje sveta. Predvsem taboriščno stvarnost doživljamo ob njegovih pripovedih kot posnetek dogajanja, ki se pred našimi očmi odvija, z goro človeških kosti, nekaterih še premikajočih, svoja čustva pa pušča v skrajnih situacijah življenja na varni razdalji in ne dovoljuje, da bi ga preveč afektirala in zlomila. S tem se že apriorno obda z navideznim oklepom, ki mu preprečuje, da bi bil v svojem trpljenju še dodatno izpostavljen, medtem ko je pri ženskih literarnih ustvarjalkah jasno razvidno trpljenje, ki ga preživljajo zaradi svojih bližnjih — to je velikokrat hujše in bolj boleče od njihovega lastnega, niso se zmožne od tega distancirati, ga le nemo opazovati in preživljati. Boris Pahor se od trpljenja zmore distancirati, obdržati varno razdaljo, najti moč in upanje v življenje, medtem ko je z vseh strani obdan s smrtjo. Pri tem se ne zateka ne v prihodnost ne v preteklost — preživeti in živeti skuša v sodobni stvarnosti.

Posebno pozornost velja nameniti tudi razlikovanju v pojmovanju in gledanju na smrt pri obravnavanih literarnih avtoricah in Borisu Pahorju. Sam se vztrajno oklepa življenja, življenje mu je kljub nečloveškim razmeram, ki jim je priča, in strašnemu trpljenju najvišja vrednota, iz česar kasneje po vsej verjetnosti izvira tudi njegov pekoč občutek krivde pred vsemi, ki taborišča smrti niso preživeli kakor on.

Svoje razmerje do življenja v svojih romanih pogosto problematizira, oklepa se ga, čeprav je to pogosto nesmiselno in ga v njem spremlja le trpljenje.

A nihče ne more tajiti, da je na dnu svojega bitja podzavestno potolažen, ko preti nevarnost drugemu in ne njemu. V tovariškem gibu, ko ponujaš obsojenemu pijačo, je kljub vsej dobroti, tudi drobec hvaležnosti zaporedju, ki je določilo, da strežeš ti njemu, ne on tebi.

(Pahor, 2008, str. 169)

S smrtjo se sicer sprijazni, v taborišču se tako rekoč privadi njenega sobivanja in nenehne prisotnosti, hkrati pa se krčevito oklepa življenja — ostaja mu najvišja vrednota. Vpet je v mehanizem množičnega uničenja, kjer smrt kosi tik ob njem in se mu prav zaradi tega zdi — zaradi njene neposredne navzočnosti, da se ji lahko izogne, jo prelisiči in izigra.

/.../ dokler so živa, se celična jedra upirajo napadom pogina, se skušajo rešiti z begom, čeprav se vse razvija v usodnem krogu.

(Pahor, 2008, str. 75)

Pri literarnih ustvarjalkah je razmerje do smrti nekoliko drugačno; smrt je velikokrat pojmovana kot rešiteljica, kot tista, ki jih edino lahko reši muk, trpljenja, v primeru Ljubke Šorli tudi kraj, kjer bo lahko končno resnično in srečno zaživela, kjer ne bo tlačena in zapostavljena. Življenje samo v delih literarnih ustvarjalk ni najvišja vrednota, predvsem ga hierarhično presega svoboda, osebna, pa tudi narodova. Za svobodo — lastno in narodovo, so pripravljene žrtvovati tudi lastna življenja.

Literarni protagonist, ki ga po biografskih dejstvih lahko enačimo z Borisom Pahorjem samim, v obravnavanih romanih ni brezčuten, vase zaverovan, je pa pri njem trpljenje v veliki meri preseglo prag zaznave in ga zaradi tega ne doživlja več. Človek je v taborišču ponižan na stopnjo živali, pojmovan kot kup kosti in razosebljen. Boris Pahor ljudi okoli sebe — sojetnike, v obravnavanih romanih pogosto izrazi in ponazori z metonimijami — lobanje, sesušeni prsni koši idr.

Znašli smo se vsak s svojo nagoto v uveli koži lačne živali, ki izgoreva v svoji onemogli ujetosti in vsak dan sproti nagonsko izračunava oddaljenost peči od sesušenega koša svojih prsi in svojih preklastih udov. Gotovo, zdaj se človeku v mirni asociaciji lahko utrne misel na Collodijevega lesenega fantiča, ker menda je bilo tudi Pinocchiu usojeno, da ga je oplazil plamen, a mu je njegov dobrosrčni stvarnik nadomestil poškodovani del, medtem ko ni pri našem sežiganju nihče mislil na nadomestne dele.

(Pahor, 2008, str. 14)

Svoje tovariško sočutje in ljubezen do sotrpinov lahko izrazi in zazna šele z občutkom krivde, ki ga spremlja še leta po izhodu iz koncentracijskega taborišča — po izhodu iz položaja popolne otopelosti je šele zmožen zaznave in zavedanja veličine in neskončnosti trpljenja, ki mu je bil neposredno priča.

Pri ženskih literarnih ustvarjalkah občutka krivde ne najdemo, po vsej verjetnosti prav zaradi tovarištva, kolektivne naravnosti in sočutja, ki so ga pokazale v dneh stiske in bolečine. V sebi nosijo vero, da so v danem trenutku za sotrpine storile vse, kar je bilo v njihovi moči, predvsem nudile tolažbo in oporo teptani in ponižani sočlovekovi duši.

Trpljenje in nasilje, ki mu je bil človek priča, predvsem v koncentracijskih taboriščih, za Borisa Pahorja nima smisla, to je le del človeške zgodovine, ki ni, razen trpljenja in ponižanja, človeku prineslo ničesar. Sam je bil namreč tudi po preživetju taborišča priča klavnim razmeram in položaju slovenskega zamejstva, ki se je izpred vojne samo nadaljeval. Iluzije o lepšem in pravičnejšem svetu, ki jih človek goji v taborišču, se ob stiku s tem svetom porušijo, prav tako so se po končani vojni tudi njegove sesule v prah.

Iluzije o rajju, ki jih taboriščnik goji ob misli na svet zunaj taborišča, razočaranje ki ga dejansko čaka ob stiku s tem svetom in nezmožnost ponovne integracije v socialno življenje po internaciji so motivi, katerih se Boris Pahor v obravnavanih romanih pogosto dotika. Ob razočaranju nad zunanjo stvarnostjo mu postane spomin na taborišče vrednota.

V svetu, kjer se po izkušnji taborišča znajde, ne najde več mesta, pomiritve, nihče ga ne razume. Podoben motiv najdemo tudi v predhodno navedeni pesmi Katje Špur *Komu naj povem* in pesmi Vere Albreht *Spomin*, v slednji je tematizirana tudi zmožnost umetniškega ustvarjanja po taboriščni izkušnji, kar problematizira tudi Boris Pahor v svojih delih. Človek, kakršen je postal po izkušnji nasilja in represije, ni več isti, kot je bil pred to izkušnjo. Takšen, kakršen je, ostaja na robu družbe, nerazumljen in strt. Stično točko med njegovim svetom, tem, kar je postal po hudi izkušnji in sodobno stvarnostjo sicer išče, je pa nikoli zares ne najde.

Potem sem si počasi, proti svoji volji, moral priznati, da si je povratnik sredi pekla ustvaril privid nebes, utopijo, ki je narejena iz želja in hrepenenj. Vendar od kraja tega nisem mogel sprejeti in zato sem se zmeraj znova zatekal v taboriški svet; ta mi je nekako postal tista izredna vrednota, ki je ob vrnitvi nisem mogel nikjer zaslediti.

(Pahor, 1958, str. 209)

V tihem pokopališču sem, kjer sem bil stanovalec in od koder sem šel na dopust in se zdaj vrnil. Prebivalec tega kraja sem in nič nimam skupnega z ljudmi, ki odhajajo k mrežastim vratom in bodo prav kmalu spet številčili doživljanje, delili ure in drobili minute. Tukaj je postojanka izgubljenega sveta, ki se razširja v nedogled in se nikjer ne more srečati s človeškim svetom, nikjer ni med njima stične točke. In tako sem navezan nanj kakor na Saharsko puščavo, na kateri človek postane plamen med plameni, a ga s svoj neskončno praznino in uničujočo brezmejnostjo skoz in skoz prešine, da je potem v oddaljenosti razdvojen in nepotešeno hrepeni po novi združitvi. Samo da je puščavski ogenj čist, peščena zrnca nedolžna, medtem ko so tukaj človeške roke netile peči, zemlja tega sveta je pomešana s pepelom.

(Pahor, 2008, str. 211)

Ženske literarne ustvarjalke na trpljenje, ki so ga prestajale in mu mnoge tudi podlegle, gledajo drugače.

Trpljenje ni brez smisla, nobeno človeško življenje ni usahnilo zaman, trpeči slovenski narod bo poplačan za vse krivice in ponižanja, ki jih je doživel. V tem smislu je njihova literatura veliko bolj pozitivna, sončna, medtem ko je pri Borisu Pahorju zaznati neko melanholijo, težo krivde, bolečine in trpljenja, ki je neizbrisna in je nikakor ne zmore preseči. Poleg teh občutkov doživlja po izhodu iz taborišča še dodatna ponižanja z dejstvom, da so po njegovi presoji taboriščniki vrednoteni kot neaktivni udeleženci v vojni — kot tisti, ki niso ničesar prispevali za osvoboditev izpod fašističnega in nacističnega jarma. Človek se je le izneveril naravi, šel proti njenemu naravnemu toku, se ji uprl in skušal zagospodovati, hkrati pa dvignil roko nad sočloveka — v tem vidi temeljni vzrok za tolikšno mero gorja, ki ji je bil priča in nima nobenega smisla in zadoščenja.

Zakaj gloriola čistega junaštva za tiste, ki so padli s puško v roki ali leže za strojnico, medtem ko je za tiste, ki jih je izvodila lakota, samo nanagloma izgovorjen spomin, drugače pa molk? Zakaj ste se na tako izdajalski način otresli neljubega gosta? Kaj ni bil, kdor je v zaledju omogočal bojevniku boj, ravno tako junaški kakor oboroženi upornik? Kaj mogoče ni bil celo še bolj junaški, zakaj, ko so ga ujeli, se je lahko zanašal samo na svojo duhovno moč, medtem ko je junak, ki je zdaj ovenčan s slavo, imel med sabo in sovražnikovim telesom strelno orožje, s katerim je zaslonil svoj pogum? Zakaj dvojno merilo?

(Pahor, 2008, str. 214)

Iskati razlag nima nobenega smisla, kajti če bi uničenje toliko milijonov ljudi imelo kakšen namen, potem bi bilo človeško bivanje nekaj pošastnega. Ne, niti noben bog ne more ne prej ne pozneje najti cilja za dolgo vrsto milijonov, ki jih je zadušil plin ali pa so zagoreli v grapah Treblinka. Tak bog, ki bi dopustil za to kak cilj, bi sam sebe zanikal. Zato je za človeka edina razumna potešitev v spoznanju, da ni ne smisla ne razlage, ampak da je človek skažena žival, ki je poblaznela od omamne slasti, ko je zagospodarila nad naravo.

(Pahor, 1958, str. 57)

Partizani so se s sovražnikom spopadli in uveljavili svojo moškost, medtem, ko je deportirančevo ponižanje podobno onečaščenju dekleta, ki jo možje držijo za roke in noge, zato, da jo četa zapovrstjo posili. Podobno a mnogo huje. Borci so padli kot možje, kot samci, če so padli; če pa niso padli, se veselijo s pestmi svoje zmage.

(Pahor, 1958, str. 26)

Podoben motiv priznanja zaslug tudi tistim, ki so trpeli v koncentracijskih taboriščih in političnih zaporih, za padec in zlom diktatur, ki sta povzročili tolikšen zločin nad človeštvom, srečamo tudi pri literarnih ustvarjalkah, s to razliko, da se same zavedajo izjemnega doprinosa, ki ga nudijo s svojim trpljenjem v boju za svobodo in zmago človečnosti. Pri Borisu Pahorju je zaznati manjvrednost, ki jo občuti ob lastnem položaju med drugo svetovno vojno in časom, ki ga je preživel v koncentracijskem taborišču. Kot moški je celo ponižan, saj se ni aktivno udeleževal vojne in njenih bitk, ampak je svoje muke preživljal v taborišču, kjer je bilo trpljenje brez pomena in nesmiselno.

Trpljenje, predvsem psihično, ki so ga taboriščniki preživljali, pa je bilo včasih neprimerljivo hujše od tistega, ki so ga preživljali aktivni udeleženci v vojni in njenih frontah, prav zaradi tega ostaja literatura tisti medij, kjer se veličina in pomen trpljenja taboriščnikov, internirancev v zaporih in mučenicov fašističnega in nacističnega političnega sistema kaže — ta ostaja neizbrisni spomenik človeškega trpljenja.

V svetu večnih peči padejo meje med narodnostmi in jeziki — vsi so tu enakovredni, vsi pred breznom niča. V smrti in trpljenju padejo spona, ki v svetu ločujejo ljudi med sabo. Motiv srečamo tako pri Katji Špur in Veri Albreht (poudarja ga tudi Angela Vode) kot tudi pri Borisu Pahorju. Potrebna je velika mera trpljenja in bolečine za vzpostavitev medčloveških vezi.

Da, ker tukaj, smo kjer smo že bili prestopili mejnike življenja, državljanstvo ni več ločevalo slovenskih ljudi, ki zdaj nismo bili edini samo v jeziku, ampak zavoljo upora proti uničevalcu našega rodu tudi združeni v kazni in želji po skupnem odrešenju.

(Pahor, 2009, str. 30)

Prav zato pa se mi je zdelo neumestno, da mi po tolikih letih skupnega bivanja na istih ulicah in na istem obrežju someščan, pripadnik italijanske elite, prvič govori v človeškem jeziku prav tukaj, kjer je bilo vse človeško postavljeno na tehtnico; in čeprav sem se zavedal, da je nesprenemljiva enakost obsojenih teles odrinila stran vse zapreke, sem se vendar upiral misli, naj bi skupni strah pred pečjo botroval spočetju novega bratstva.

(Pahor, 2008, str. 31)

Posebno razmerje, ki je skupno skoraj vsem obravnavanim literarnim delom, je razmerje do narave. Narava je pri Ljubki Šorli medij, kamor se zateče teptana in tlačena človeška duša, predstavlja tudi neposredno in najbolj vidno vez med bogom in človekom. Pri Katji Špur in Veri Albreht srečamo tudi nekoliko negativno vrednotenje narave, obtožbe brezbriznemu in neusmiljenemu toku narave, ki se ne zmeni za trpljenje človeka v njeni neposredni bližini. Podobno vrednotenje narave srečamo tudi pri Borisu Pahorju. Narava ne sočustvuje s človekom v njegovem trpljenju, ki se odvija v njeni neposredni bližini — nemo in brezbrizno nadaljuje svoj življenjski tok.

Avtor jo zaradi tega celo zasovraži, saj ničesar ne ukrene — s svojim presnavljanjem in neskončnim obnavljanjem ga le opominja na človekovo neznatnost, nebogljenost in izgubljenost.

Zavedel sem se, da je zdaj čas moj zarotnik, zato sem se ustavil in opazujem visoko travo onkraj žičnate ograje. Skušam se prenesti k požolteli podobi kraške gmajne, po kateri sem še pred dnevi hodil; a ta revna in dolga senena griva je v primeri s kraško bedasta v svojem topem trajanju. Nedolžna je, vem, a kljub temu je njeno vztrajanje v nemi rasti nesmiselno: bila je tukaj pred *tistim*, bila je tukaj ves čas, ko je *tisto* trajalo, zadaj je prav tako še tukaj. In ta trenutek je zavoľjo njene preperete in rumenosive nebogljenosti bedast obstoj sleherne trave in vseh trav na svetu. Nikakršne resnične bližine ne ponujajo Zemljina bitja človeku, gluha so ob njem, ujeta v svojo bilnato rast, če pa se jim na vrhu stebelc vnamejo cvetne čaše, s pisanostjo svojih živih barv samo mimikrijsko prekrivajo svojo slepoto.

(Pahor, 2008, str. 15)

Saj, in hočem reči, da je bil gozd pri vsem tem nedolžen, a kljub temu sem mu takrat očital, da je s svojo gostoto takrat nudil skrivališče pogubi, v njem sem obsojal vso naravo, ki se v vertikalnih črtah vzpenja k soncu, a se ni premaknila, ko je sončna svetloba izgubila sleherni pomen.

(Pahor, 2008, str. 37)

Po osvoboditvi iz taborišča smrti poskuša Boris Pahor srečo in možnost nadaljnega življenja iskati v ženski — ljubezni, saj je to osnova za graditev novega življenja, v katerega bi se rad integriral.

Da, morebiti ni nobena modrost roditi ljudi za plinske celice in krematorijske dimnike in za atomsko bombo; a če je treba začeti vse znova, je treba vendar začeti na osnovi moža in žene.

(Pahor, 1958, str. 289)

Ubežal in izognil se je smrti telesa, po osvoboditvi iz taborišča pa se sooča s socialno smrtjo — nezmožnostjo integracije v družbo in njeno delovanje, zato ostaja na robu — posebež, ki se napaja ob spominih in molku.

On pred Nemčijo in po Nemčiji, kdo ve, ali se bosta ta dva človeka kdaj srečala.

(Pahor, 1958, str. 132)

Senca, ki ostaja na njegovem srcu, je neizbrisna, to senco pa je zaslutiti tudi v njegovem literarnem opusu, ki je prežet z melanholijo in nikoli doseženo pomiritvijo. Njegovi poskusi integracije v življenje in ljubezen ostajajo do neke mere nepopolni.

Da, morebiti je moč napisati sončno knjigo in naslikati sončno sliko, tudi če človek ni doživel sonca, ga nima še v sebi, ampak samo hrepeni po njem, si je rekel. Morda bi morali mi pozabiti na vse, ali pa živeti, kot da smo vse pozabili.

Živeti kakor tisti, ki bi jim bili radi podobni, in s tem že začenjali biti njim podobni.

(Pahor, 1958, str. 251)

Boris Pahor svojega taboriščnega jopiča ni nikoli slekel in boleči spomini ga vsakodnevno spremljajo. Ta motiv lahko navežemo tudi na literarne ustvarjalke, ki so se v svojih delih dotaknile svoje taboriščne izkušnje: Katje Špur in Vere Albreht, posebej pa na predhodno obravnavano pesem *Gole Veje* Vere Albreht. Taboriščna izkušnja človeka zaznamuje v tolikšni meri, da postane njegova zvesta spremljevalka skozi življenje — v taborišče smrti se tudi po izhodu iz njega vedno znova vrača in podoživlja njegovo tragiko.

Saj, nenadzorovan utrinek, ki v človeku pomeša preteklost s sedanostjo; vendar je tudi res, da se v nekaterih trenutkih v človeku spočenja neviden, a močan fluid, ki ga drugi občutijo kot bližino njim nevsakdanjega, izrednega ozračja, in se zdrznejo kakor čoln ob nenadnem valu.

Zato je na meni morebiti zares nekaj mene iz davnih dni; in pri tej misli skušam hoditi zbrano sam zase, čeprav me moti, da so moje sandale tako lahke in je zato moj korak toliko bolj prožen, ko bi bil, ko bi bilo moje obuvalo spet platneno in bi še imelo podplate iz debelega lesa.

(Pahor, 2008, str. 12)

10. Sklep

Kako je bilo to mogoče?!

Kako je bilo mogoče, da v dvajsetem stoletju uvede visoko civilizirana država popolno suženjstvo v najstrahotnejši obliki? In to v Evropi, ki je suženjstvo že davno načelno obsodila in ga tudi dejansko odpravila; v Evropi, kjer prevladuje krščanska miselnost že dvatisoč let; v Evropi, ki je doživela dobo renesanse in humanizma ...

(Vode, 2000, str. 325)

Takšna in podobna vprašanja sem si ob obravnavi literarnih del s tematizacijo političnega nasilja in represije, ki se je vršila predvsem v času pred in med drugo svetovno vojno s strani fašističnega in nacističnega političnega sistema, postavljala tudi sama. Kako je mogoče, da je politični sistem, ki je bil totalitarnega značaja, tako usodno krojil in upravljal s posameznikovo usodo, kot pričajo obravnavana literarna dela, in kako je mogoče človeku, v prid doseganja političnih ciljev in teženj, odvzeti vsakršno reakcionarno moč, poleg tega tudi osnovne človekove pravice, ga ponižati na raven živali in popolnoma zaslužjiti.

Literarna dela, ki sem jih vključila v svojo diplomsko nalogo in jih motivno-tematsko obdelala, združuje tematika političnega nasilja in represije, ki je lahko fizičnega in psihičnega značaja. Ta dela so pogojevale predvsem krute življenjske razmere slovenskega naroda v času pred, predvsem pa med drugo svetovno vojno — času okupacije slovenskega ozemlja, raznarodovalne politike in množičnega genocida. Pogosto lahko njihov nastanek iščemo v poskusu odgovora, reakcije — velikokrat edine možne — na nasilje, krivične dogodke in ravnanja, ki jim je bil človek priča. V teh delih je jasno razvidno trpljenje, bolečine in teža krivice, ostajajo pa tudi — v tem smislu so celo preživele avtorje, trajen in neizbrisen opomin na razmere, ki naj bi se v zgodovini nikoli več ne ponovile.

Literarna dela avtoric Ljubke Šorli, Vere Albreht, Katje Špur in Mire Mihelič sem motivno-tematsko razčlenila in obdelala, poiskala sem tudi vzporednice med literarnimi deli avtoric, pa tudi med literarnimi deli avtoric in deli tržaškega pisatelja Borisa Pahorja, katerega je politično nasilje zaznamovalo že v otroških letih, bil pa je tudi interniran v nemških koncentracijskih taboriščih — ob tej primerjavi sem iskala predvsem podobnosti in razlike v doživljanju političnega nasilja in represije s strani ženske na eni in moškega na drugi strani.

Liriko Ljubke Šorli, ki se dotika političnega nasilja in represije, ki ji je bila v času druge svetovne vojne neposredno priča, lahko strnemo v tri ključne pojme: narod, Bog in narava. V svoji milini in tankočutnosti se spoji s teptanim in zapostavljenim slovenskim narodom, svojo lastno, individualno usodo, deli s trpečim in raznarodovalni politiki izpostavljenim narodom. Uteho in mir išče in najde v stiku z naravo in Bogom — v veri pa išče tudi pomiritve in upanje na pravičnejše življenje po smrti. Njeno liriko jasno zaznamuje veličina osebne moči in pokončnosti, ki kljub trpljenju in bolečinam zmore odpuščati in premagati vse težave.

V pesniškem svetu Vere Albreht in Katje Špur, ki je neposredno vezan na taboriščno stvarnost, v kateri sta se obe ustvarjalki na svoji življenjski poti tudi znašli in je zbran v pesniški zbirki *Ravensbriške pesmi*, je zaslediti ostro kritiko režima in političnega sistema, ki v svoji omejeni viziji prihodnosti zapostavlja in uničuje človeške množice, v prid doseganju cilja, ki si ga je zastavil. V obravnavanih pesmih pride jasno do izraza gnev, želja po upor in radikalni nastop zoper krivične razmere v katere je zašlo človeštvo — ko človek tepta, rasno in vrednostno razvrednoti sočloveka, sebe pa hierarhično poviša. Lirika Vere Albreht in Katje Špur ni zgolj krik teptane in zapostavljene človeške duše — je tudi ostra obsodba, obljava maščevanja in odločen nastop za svobodno in pravičnejšo prihodnost.

V drami Mire Mihelič: *Svet brez sovraštva* sem sama videla višek političnega nasilja in represije nad žensko, saj poseže in potepta bistveno poslanstvo vsake ženske — materinstvo. V drami pride do popolne negacije fašističnega in nacističnega ideala ženske, kot tiste, ki je zadolžena za preskrbo zadostne količine »človeškega materiala« za vojno in njene namene. Poslanstvo matere, ni zgolj rojevanje otrok — nanj jo vežejo globlje vezi, ki jih ni mogoče pretrgati in zrahljati niti v krutih življenjskih razmerah in kljub temu, da okoliščine tako zahtevajo. Materinski čut je v drami Mire Mihelič prikazan kot tisti, ki gre nad vse, presega celo ljubezen do partnerja. Otrok, predstavlja nadaljevanje ideje in miselnosti, ki jo goji mati, tudi v primeru da sama ne preživi, z njim se rešuje pozabe in smrtnosti — z otrokom posega in spreminja prihodnost, čeprav je sama ne bo deležna.

Pri kratki primerjavi med literarnimi deli, ki tematizirajo politično nasilje in represijo literarnih avtoric in tržaškega literarnega ustvarjalca Borisa Pahorja, ki se je s političnim nasiljem srečal že kot otrok in mu bil kasneje priča tudi kot interniranec v nacističnih koncentracijskih taboriščih v Nemčiji, sem prišla do zanimivih podobnosti, pa tudi razlik, čemur sem pripisala različno doživljanje političnega nasilja s strani ženske na eni in moškega na drugi strani.

Pri ženskih literarnih ustvarjalkah je poudarek na kolektivnem doživljanju nasilja in represije — trpljenje ni individualizirano — v svoji bolečini se stapljajo s skupnostjo, kolektivom, narodom. V literarnih delih Borisa Pahorja pa smo priča veliko bolj individualiziranemu doživljanju nasilja in represije, veliki meri otopelosti ob hudih življenjskih preizkušnjah, kljub temu pa izjemni sli po življenju in preživetju.

Obravnavana literarna dela ostajajo neizbrisni spomin na trpljenje, boleče in velikokrat nečloveške življenjske izkušnje, katerim so bili velikokrat tudi njihovi avtorji izpostavljeni (avtorice in avtor obravnavanih del, ki sem jih vključila v svojo diplomsko nalogo, so bili žrtve političnega nasilja, v obliki internacij v koncentracijskih taboriščih ali zaporih, na zaslišanjih in žrtve psihičnega nasilja). Hkrati pa ostaja ta literatura tudi opomin na kruta poglavja človeške zgodovine, kjer je človek zatiral in moril sočloveka.

11. Bibliografija

- Avsenik Nabergoj, Irena. (2010). *Izpovedna lirika Ljubke Šorli*. V *Uporno sem viharjem kljuovala. Mednarodni simpozij ob stoletnici rojstva pesnice Ljubke Šorli*. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, str. 4.
- Bogataj, Matej. (2008). Boris Pahor, Nekropola. *Mladina*, Letn. 21, št. 47 (nov. 2008), str. 82.
- Borovnik, Silvija. (2005). *Slovenska dramatika v drugi polovici 20. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Brecelj, Marijan. (2010). *Pesniški svet Ljubke Šorlijeve*. V *Izbrane pesmi Ljubke Šorli*. Trst: Mladika, str. 145—180.
- Brecelj, Marijan. (2010). *Pesnica Tolmina, Tolminske in trpljenja*. V *Tolminske pesmi*. Nova Gorica: Založba Branko, str. 99—108.
- Dežman, Jože in Filipič, Hanzi (ur.). (2007). *Hitlerjeva dolga senca*. Celovec: Mohorjeva založba.
- Paternu, Boris. (1987). *Slovensko pesništvo upora*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Rojc, Tatjana. (2009). *Kronist grozot in ljubezni*. V *Spopad s pomladjo*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, str. 369—382.
- Griesser Pečar, Tamara. (2004). *Razdvojeni narod, Slovenija 1941—1945*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Kermauner, Taras. (1991). *Poezija slovenskega zahoda*. Maribor: Založba Obzorja.
- Legiša, Lino. (1971). *Zgodovina slovenskega slovstva*, 7. knjiga. Ljubljana: Slovenska matica.
- Mihelič, Mira. (1985). *April*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Milharčič Hladnik, Mirjam. (1998). *Zapuščina*. V *Spol in upor*. Ljubljana: Krtina, str. 10—91.
- Mihurko Poniž, Katja (ur.). (2010). *Uporno sem viharjem kljuovala. Mednarodni simpozij ob stoletnici rojstva pesnice Ljubke Šorli*. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici.
- Muser, Erna (ur.). (1977). *Ravensbriške pesmi*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Muser, Erna. (1977). *Spremna beseda*. V *Ravensbriške pesmi*. Murska Sobota: Pomurska založba, str. 75—86.
- Muser, Erna in Zavrl Vida (ur.). (1971). *Ravensbrück*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

- Novak Popov, Irena. (2010). *Ljubka Šorli in slovenske sonetistke. V Uporno sem viharjem kljubovala. Mednarodni simpozij ob stoletnici rojstva pesnice Ljubke Šorli*. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, str. 10.
- Pahor, Boris. (2008): *Nekropola*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.
- Pahor, Boris. (2009): *Spopad s pomladjo*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.
- Pahor, Boris. (1958). *Onkraj pekla so ljudje*. Ljubljana: DZS.
- Puc, Mira. (1945). *Svet brez sovraštva*. Trst: Gregorčičeva založba.
- Rüeg Walter (ur.). (2004). *Universität in Europa*. H.C. Beck: München.
- Stanonik, Marija. (1999). *Slovensko pesništvo pod tujimi zastavami: pesnjenje slovenskih prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko v drugi svetovni vojni, od 1941 do 1945*. Celje: Zveza društev mobilizirancev v nemško vojsko.
- Strugar, Vlado. (1980). *Jugoslavija 1941 —1945*. Ljubljana: ŠGP Delo.
- Šorli, Ljubka. (2003). *Tolminske pesmi*. Nova Gorica: Založba Branko.
- Šorli, Ljubka. (2010). *Izbrane pesmi*. Trst: Mladika.
- Vode, Angela. (2005). *Skriti spomin*. Ljubljana: Nova revija.
- Vode, Angela. (1998). *Spol in upor*. Ljubljana: Krtina.
- Vode, Angela. (1999). *Značaj in usoda*. Ljubljana: Krtina.
- Vode, Angela. (2000). *Spomin in pozaba*. Ljubljana: Krtina.
- Ferenc, Tone. (2009). *Okupacijski sistemi med drugo vojno 3, nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*. Ljubljana: Grafika-M s. p.
- Ferenc, Tone. (2006). *Okupacijski sistemi med drugo vojno 1, razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Grafika-M s. p.
- Franc, Zdravec. (1997). *Slovenski roman 20.stoletja*. Ljubljana: Pomurska založba.
- Đurić, Nataša. (1988). *Ta mračni predmet poželenja (položaj in podoba ženske v fašizmu in nacizmu)*, diplomska naloga. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, višja šola za socialne delavce.

